THE BOOK WAS DRENCHED

मधुघट

संपादक

प्रा. गं. भा. निरंतर, एम्. ए.
फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें

व्हीनस बुकस्टॉल : पुणें २

आवृत्ति पहिली १९४६
पुनर्मुद्रण १९४७

मूल्य अडीच रुपये

मुद्रकः श्री. र. राजगुरु, राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण, पुणें २
प्रकाशकः स. कृ. पाध्ये, व्हीनस बुकस्टॉल, अप्पाबळवंत चौक, पुणें २

निवेदन

मधुघट हा काव्यसंग्रह वाचकांचे हातीं देण्यास आम्हांस अत्यंत आनंद होत आहे. आजवर अनेक कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाले असता व होत असतां हा संग्रह प्रसिद्ध करण्याचें वैशिष्ट्य काय असा प्रश्न सहज उपस्थित होईल. त्यास उत्तर एवढेंच कीं, या संग्रहांतील संकलन एका विशिष्ट हेतूनें केलें आहे. कविवर्य तांबे यांनीं केशवसुतांनंतर मराठी काव्याला आजचें स्वरूप दिलें. हें नावीन्य रविकिरणमंडळानें आधिक्यानें वाढविलें. कुसुमाग्रज यांनीं त्यास राष्ट्रीय विचारानुकूल केलें. या हेतूनें या कविवर्यांच्या निवडक कवितांचा हा संग्रह तयार करण्यांत येत आहे.

प्रारंभीं आधुनिक मराठी काव्याची पूर्वपीठिका सविस्तर दिली आहे. तदनंतर प्रत्येक कवीचें जीवनचरित्र व नंतर त्याचीं निवडक काव्यें आलीं आहेत. अखेर प्रत्येक कवितेवर स्पष्टीकरणात्मक टीका, शब्दार्थ व पौराणिक व इतर संदर्भ दिले आहेत. अशा रीतीनें प्रा. निरंतर यांनीं हा संग्रह सर्वांगपरिपूर्ण केला आहे.

— प्रकाशक

अनुक्रमणिका

(कविता उपलब्ध कालानुक्रमानें छापल्या आहेत)

*

अर्वाचीन काव्य

६० वर्षांपूर्वी :

'अर्वाचीन काव्य' म्हणून ज्या काव्याचा उल्लेख होतो त्या काव्याचा इतिहास आतां तितकासा अर्वाचीन राहिला नाहीं. कारण त्या काव्याला आरंभ होऊन आतां ६० वर्षे झालीं. काव्यामध्यें कांहींतरी नवें वळण सुरू होऊन ६० वर्षें लोटलीं आहेत. ६० वर्षांपूर्वी ज्या कवींनीं काव्यरचनेस आरंभ केला त्यांच्या काव्यांत त्या पूर्वीच्या काव्यांपेक्षां कांहीं स्पष्ट निराळेपण दिसतें; म्हणून तेथपासून नवा कालखंड गणण्यास सुरुवात झाली.

६० वर्षांपूर्वी म्हणजे १८८५ च्या सुमारास केशवसुतांनीं काव्यरचनेस आरंभ केला. त्यांच्या काव्यसंग्रहांतली कलानुक्रमें पहिली कविता १८८५ च्या दिवाळींत नोव्हेंबरमध्यें लिहिलेली आहे, आणि शेवटची कविता त्यांनीं २५ मे १९०५ रोजीं लिहिलेली दिसते. केशवसुतांच्या कविता 'करमणूक' वगैरे पत्रांतून प्रसिद्ध होत होत्या; तरी त्यांच्या कवितांत कांहीं नवीन वळण प्रगट होत असल्याची जाणीव त्यांच्या हयातीमध्यें वाचकांस झाली नाहीं. त्यांच्या मृत्यूनंतर बारा वर्षांनीं (१९१७ मध्यें) हरि नारायण आपटे यांनीं त्यांच्या कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. त्यांचें काव्य संकलित स्वरूपांत पाहिल्यावर त्यांतील वैशिष्टयें टीकाकारांना लक्षांत आलीं आणि या कवीनें काव्यांत नवें युग सुरू केलें आहे असा अभिप्राय कवीच्या मृत्यूनंतर १२ वर्षांनीं व्यक्त होऊं लागला.

केशवसुतांपासून सुरू झालेलें गेल्या ६० वर्षांतील काव्य केवळ कालानुक्रमानें अर्वाचीन नाहीं तर त्याचें अंतर्बाह्य स्वरूपहि त्यापूर्वीच्या काव्यापेक्षां निराळें आहे.

मराठी काव्याचें केशवसुतांच्या काळापर्यंतचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे अर्वाचीन काव्याचें स्वरूप सहज लक्षांत येईल.

प्राचीन काव्य : संत कवि :

मराठी काव्याच्या आरंभकालीं आपणांस ज्ञानेश्वरादिकांचें दर्शन होतें. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम इत्यादि संत कवींनीं विविध प्रकारची काव्यरचना केली. त्यांनीं केवळ तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ लिहिले नाहींत, तर हरिकथानिरूपण केलें; तसेंच वैयक्तिक भावना व्यक्त करणारे अभंगहि रचले. या सर्व काव्यरचनेंत त्यांचा हेतु परमार्थसाधन हाच होता. स्वतः परमार्थाचा मार्ग शोधीत तो इतरांनाहि दाखवावा यासाठीं त्यांनीं काव्यरचना केली.

वाग्विलास विस्तारूं । गीतार्थेंसी विश्व भरूं ।
आनंदाचा आवारूं मांडूं जगा ॥

अशी ज्ञानेश्वरांची आकांक्षा होती. एकनाथांनीं आपल्या भावार्थरामायणांत ग्रंथ कसा 'करावा' तें सांगितलें आहे. ते म्हणतात :

अफाट न करावा ग्रंथ ।
ग्रंथीं बोलावा मुख्यार्थ ॥
पदीं दावावा परमार्थ ।
हा निजस्वार्थ कवनाचा ॥ (१–११८)

जीविताच्या भलेपणाचें लक्षण सांगतांना रामदास म्हणतात :

ज्यानें प्रपंच साधून परमार्थ केला
तोचि भला रे भला ।

पण प्रपंच परमार्थाच्या आड येऊं लागला तर ?

देवाच्या सख्यत्वासाठीं ।
पडाव्या जिवलगासि तुटी ॥
सर्व अर्पावें शेवटीं ।
देवापायीं ॥

संतांची जीविताच्या सार्थकतेची कल्पना अशी असल्यानें त्यांनीं त्याच हेतूनें काव्यरचना केली. या हेतूनें लिहिलेल्या काव्याचे विषयहि अर्थात् हेतूस पोषक असेच होते. देवादिकांचीं चरित्रें सांगून आणि साधुपुरुषांच्या

जीवनकथा गाऊन ते संसाराचा फोलपणा आणि मानवी जीविताची नश्वरता काव्यांतून वारंवार सांगत. संसार, जग हें सर्व माया आहे, हें सर्व नश्वर आहे. तेव्हां नश्वरांत न गुरफटतां ईश्वराची वाट धरावी हेंच त्यांच्या उपदेशाचें सार आहे. हा उपदेश करतांना काव्याच्या बाह्य स्वरूपाकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. सांगावयास आणि समजावयास सोपा असा काव्यरचनाप्रकार म्हणजे ओवी आणि अभंग; त्याचाच त्यांनीं सर्रास उपयोग केला. सांगण्याच्या ओघांत मूळच्या काव्यशक्तीमुळें कांहीं उपमा–दृष्टांत सुचत. एखाद्या प्रसंगीं भाषेचा ओघ विषयानुरूप जमून जाई. परंतु रचनेविषयीं त्यांनी हेतुपुरस्सर असे प्रयत्न केले नाहींत.

सख्या विश्वंभरें बोलविलें ।

अशी त्यांची आपल्या काव्यविषयींची भूमिका होती.

काव्यरचनेविषयीं संतकवींनीं मुद्दाम कांहीं प्रयत्न केले नसले आणि केवळ परमार्थहेतूनें त्यांनीं रचना केलेली असली तरी काव्यगुणाच्या दृष्टीनेंहि त्यांचें काव्य संपन्न आहे. उत्तम काव्याचे सर्व विशेष त्या काव्यांत सर्वत्र आढळतात. आपल्या श्रोत्यांच्या ठिकाणीं त्यांनीं भक्तीचें अमर्याद सामर्थ्य निर्माण केलें. रामदासांनीं तर महाराष्ट्रांत चैतन्य उत्पन्न करण्याच्या कार्यांत शिवाजीमहाराजांच्याइतकेंच कर्तृत्व सिद्ध केलें. ज्ञानेश्वरांचा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सर्व काव्यग्रंथांत आजहि श्रेष्ठत्व पावला आहे. तुकाराममहाराजांचे अभंग हे भावगीताच्या उत्कृष्टतेनें आजहि वाचकांचीं अंतःकरणें हालवून सोडतात.

पंडित कवि :

संत कवींच्यानंतर मराठी काव्यांत पंडितयुग सुरू झालें. वामन पंडित आणि मोरोपंत हे या युगाचे अध्वर्यु होत. पुराणांतील कथांचे रसाळ अनुवाद करण्याच्या कामीं त्यांनीं आपली काव्यशक्ति प्रगट केली. हरिगुणगान हाच त्यांच्याहि काव्यरचनेंतील प्रधान हेतु होता. परंतु त्या गायनाचा थाट संत कवींपेक्षां निराळा आहे. हरिकथा गातां गातां, आपल्या अंगचें काव्य-रचनाकौशल्य–पांडित्य—व्यक्त व्हावें असा त्यांचा हेतु होता. काव्याच्या अंतरंगांत फारसा बदल झाला नाहीं. परंतु काव्यशरिराची सजावट करण्यास

या युगांत सुरुवात झाली. रसाला अनुकूल अशा अनेक वृत्तांची योजना, पंडित कवींनीं केली. काव्यरचना करतांना कांहीं वेळां मूळ कथेचा धागा सोडून स्वतंत्रपणें त्यांनीं प्रतिभाविहार केला. त्यामुळें देवादिकांच्या कथांमध्यें मानवी जीवितांतील विविध भावनांची अतिशय उठावदार शब्दचित्रें या पंडित कवींच्या काव्यात दिसतात. निरनिराळ्या रसांचा परिपोष, श्रवणमाधुर्याचा विविध अनुभव देणारी रचना, शब्दसंपत्तीचें खुलें वैभव इत्यादि गुणांनीं पंडित कवींचें काव्य मंडित झालें आहे.

शाहिरांची कामगिरी :

या पंडितयुगांतच मराठी काव्यांत एक नवा विभाग सुरू झाला. तो म्हणजे शाहिरांचें काव्य. महाराष्ट्रांत स्वराज्याचा सूर्योदय झाल्यावर सर्व समाजांत नव्या चैतन्याची जाणीव झाली. वीरांच्या पराक्रमानें सर्वांचीं अंतःकरणें उचंबळून येत होतीं. त्या वातावरणांत शाहीर जन्मास आले आणि त्यांनीं आपल्या साध्या सरळ ओघवती रचनेनें वीरांच्या पराक्रमकथा दुमदुमत ठेवल्या. शाहिरांनीं पोवाडे रचिले आणि लावण्याहि रचल्या. वेदान्तपर उपदेश करणारीं कवनेंहि कांहींनीं रचलीं. त्यांचें मुख्य कार्य म्हणजे पराक्रमाचें वैभव उपभोगणाऱ्या समाजाचें मनोरंजन करणें. सामान्य माणसाच्या मनास अतिशय प्रिय असे शृंगाराचे प्रसंग लावण्यांतून हुबेहुब रंगवून शाहीर बहुजनसमाजास आनंदानें बेहोप करीत. लावण्या आणि पोवाडे हे काव्यरचनेचे नवे प्रकार यामुळें लोकप्रिय झाले, आणि काव्यविषयाची व्यापकता पुष्कळच वाढली. मुमुक्षूंच्या जीवनाचाच विचार करणारी मराठी कविता या काळीं अगदीं सामान्य जीवनांतील विविध अनुभवांत रंगून जाऊं लागली.

शाहीरयुगाच्या शेवटीं शेवटीं पारतंत्र्याचा अंधार पसरूं लागला. स्वराज्य गेलें, सत्ता गेली, स्वास्थ्य गेलें, आणि मधल्या काळांत समाजाची स्थिति कांहींशी बावरल्यासारखी झाली. शाहिरांतला शेवटला शाहीर प्रभाकर आपल्या हयातींतच स्वराज्याचें वैभव आाणि नाश पाहत होता. तो तळमळून म्हणतो :—

जुने कायदे अगदी मोडले जर्धीपुन झाले इंग्रेजी
कांदाभाकर एक्या मोलें तुपसाकर मैदासोजी
मोठे मोठे उमराव धारकरी जरब चहूकडे दरारा
राव्यापरी पिंजऱ्यांत कोंडले मायेणीचा चंदीचारा

स्वराज्यनाशाबद्दल अशी हळहळ सर्वांच्याबरोबर कवींच्याहि मनांत वाटत होती. परंतु हळूहळू आंग्लाईचा परिचय झाला. नवें राज्य आलें. त्याबरोबर नवे विचार आणि नवें वाङ्मय नजरेस पडूं लागलें. त्या नावीन्याचीं चिन्हें काव्यांतहि दिसूं लागलीं.

आधुनिक पंडितांची पहिली पिढी : भाषांतरयुग :

इंग्रजी विद्या शिकलेली आधुनिक पंडितांची पहिली पिढी समाजांत वावरूं लागली, आणि त्यांच्यामुळें काव्याचा एक नवा प्रवाह सुरू झाला. संस्कृत वाङ्मयांतील नाटकांचीं मराठींत भाषांतरें होऊं लागलीं. मानवी जीवनांत अनुभवास येणारे सुखदुःखाचे प्रसंग कवींना जास्त आकर्षक वाटूं लागले. जीवनाविषयीं जिव्हाळा वाटून ऐहिक जीवनांतील सुखदुःखांचाच कविहि जास्त विचार करूं लागले, आणि तो विचार संस्कृत वाङ्मयांतील उत्तररामचरित, मेघदूत, शाकुंतल इत्यादि ग्रंथांच्या भाषांतराच्या द्वारें मराठींत व्यक्त होऊं लागला. भाषांतरासाठीं संस्कृत वाङ्मयांतील परमार्थपर व वेदान्तर असे ग्रंथ न निवडतां वरील ग्रंथ निवडण्यांतच कवींचा बदललेला दृष्टिकोन दिसून येतो.

संस्कृतांतील काव्यनाटकांच्या भाषांतरांबरोबर इंग्रजीचा परिचय होऊं लागल्यावर त्या भाषेंतील काव्यांचीं भाषांतरें मराठी कवि करूं लागले. इंग्रजी शिक्षणाच्या निमित्तानें आंग्ल वाङ्मयांतील काव्याचा परिचय होऊं लागला. त्या वाङ्मयांत आपल्या वाङ्मयापेक्षां सर्वस्वीं नवीन असा बराच भाग कवींच्या अवलोकनांत आला. आंग्ल कवींचें ऐहिक जीवितांतील सुखदुःखांनीं रंगलेलें काव्य वाचून कवींना अनुवादाची स्फूर्ति झाली. स्कॉट, टेनिसन् इत्यादि आंग्ल कवींच्या काव्याचीं मराठी रूपांतरें या काळांत झालीं.

स्वतंत्र काव्यरचनेस आरंभ :

परकीय भाषांतील काव्यांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं तरी मूळ काव्यांतील विदेशी वातावरण मराठींतहि विदेशीच राहिलें होतें. आपल्या काव्यांत आपल्या संस्कृतीचें प्रतिबिंब वठलें पाहिजे, तें आपल्या स्वभाव-धर्मास अनुरूप पाहिजे, अशी जाणीव कवींमध्यें उत्पन्न झाली. आणि त्या दृष्टीनें काव्यरचनेस आरंभ 'राजा शिवाजी' या काव्यापासून झाला. आधुनिक काळांतील पहिलें स्वतंत्र काव्य म्हणून 'राजा शिवाजी' हें काव्य महत्त्वाचें आहे. तें महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनीं १८७१ मध्यें लिहिलें.

१८७१ मध्यें लिहिलेल्या 'राजा शिवाजी' या काव्याच्या प्रस्तावनेंत त्या काव्याचे कवि कुंटे यांनीं काव्यरचनेचा हेतु सांगितला आहे. त्यावरून काव्यरचनेची दृष्टि कशी बदलली होती हें दिसून येईल. कुंटे म्हणतात :

"राष्ट्राच्या प्रगतीला शास्त्राइतकीच काव्याचीहि आवश्यकता आहे.... कालाला अनुरूप असा नवीन कविवर्ग निर्माण झाला पाहिजे. खालचा व वरचा हे दोन वर्ग जवळ आणून राष्ट्र एकजीव केलें पाहिजे. यानेंच राष्ट्रहित साधेल. भाषा व्यवहारांतली पाहिजे."

या हेतूप्रमाणें अनेक कवि इंग्रजांच्या गुणांचें अनुकरण करून आपली उन्नति करून घेण्याचा उपदेश करूं लागले.

करा उद्यमें देशसंपत्तिवृद्धि

असें कवि सांगूं लागले. गद्यलेखक आणि पद्यलेखक नव्या विद्येचें आणि नव्या विचारांचें विवेचन काव्यांतून करूं लागले. धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा व राजकीय सुधारणा यांच्या चळवळी सुरू झाल्या. मराठ्यांच्या इतिहासाकडे चालू काळास मार्गदर्शन करण्यासाठीं लेखक पाहूं लागले. महाराष्ट्रापुरतें पाहिलें तर रानडे, टिळक, आगरकर, चिपळूणकर, भांडारकर, इत्यादि व्यक्ति समाजांतील निरनिराळ्या क्षेत्रांत पुनरुज्जीवनासाठीं आपली लेखणी व वाणी यांचा आवेशानें उपयोग करूं लागल्या. राजकीय चळवळीं-पेक्षां सामाजिक चळवळींच्या क्षेत्रांत जास्त खळबळ माजली. कारण राजकीय स्वातंत्र्याची गरज सर्वांना पटत होती. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत लोकांत मतभेद होते. आपले सामाजिक आचारविचार आहेत ते

चांगलेच आहेत. त्यांत घडामोड करण्याचें कांहीं कारण नाहीं असें कांहींना वाटे. तर समाजसुधारकाना वाटे, अनेक प्रकारचें अज्ञान आपल्या सामाजिक जीवनांत आहे. बालविवाह, वैधव्य इत्यादि चालींनीं समाजाचा ऱ्हास होत आहे; धर्माचरणांतलें तत्त्व विसरून पुष्कळसें ढोंग आणि बुवाबाजी माजली आहे. त्यामुळें अनेक प्रकारें भेद माजले आहेत ते दूर करणें हें राजकीय स्वातंत्र्याइतकेंच किंबहुना त्याहूनहि जास्त तांतडीचें आणि अत्यावश्यक आहे. कारण समाजांत अज्ञान आणि निरर्थक रूढींचें प्राबल्य राहिलें तर दुबळा समाज राजकीय स्वातंत्र्य मिळालें तरी तें टिकवूं शकणार नाहीं. सनातनी समाजाचा प्रचंड विरोध न जुमानतां आपलें शक्तिसर्वस्व खर्च करून समाजसुधारणेचे विचार समाजापुढें मांडण्याचें कार्य आगरकरादिकांनीं धैर्यानें चालू ठेविलें. त्याचे पडसाद काव्यांत ऐकूं येऊं लागले.

आधुनिक कविपंचक :

आपल्या समाजांत सुरू झालेले हे विचारप्रवाह आणि इंग्रजी वाङ्मयाचा परिचय यांचा परिणाम काव्यांतहि दिसूं लागला आणि काव्याचें आधुनिक युग सुरू झालें. १८८५ मध्यें या नव्या युगाचे प्रवर्तक कवि केशवसुत उर्फ कृष्णाजी केशव दामले (१८६६–१९०५) यांनीं काव्यलेखनास सुरुवात केली. वर सांगितलेल्या **परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीकडे** लक्ष देऊन त्यांचें काव्य वाचलें तर त्यांच्या काव्यांत नवयुगाची सुरुवात कशी झाली हें लक्षांत येतें. १८८६ मध्यें त्यांनीं **एका भारतीयाचे उद्गार** ही कविता लिहिली. त्या कवितेंत ते म्हणतात :

संध्याकाळीं बघुनि सगळी कांति ती पश्चिमेला
वाटे सद्यःस्थितिच अपुली मूर्त ती मन्मनाला
तेणें माथें फिरुनि–सगळें जें म्हणोनी दिसावें
त्यात्यामध्यें स्वजनकुदशा वाचुनी मीं रडावें !

शेवटीं ते म्हणतात :

केव्हां आम्ही सुटुनि सहसा पंजरांतूनि देवा,
राष्ट्रत्वाला फिरुनि अमुचा देश येईल केव्हां ?

'घराकडील गोष्टी' आपल्या मित्रास सांगतांना आपल्या भावास उद्देशून केशवसुत म्हणाले होते :

बापू! गड्या! ध्वज उभा करशील काय?
तूं देशकारण करूं झटशील काय?

समाजांतील जन्मानेंच श्रेष्ठत्व पावलेले 'विप्र' डौलांत हिंडत आणि अंत्यजाच्या मुलास म्हणत :

"सरा रे दुरी पोर हो म्हारड्यांचे"

त्या बालकानें आपल्या आईला विचारलें :

"जरी त्यावरी सांवली माझि गेली,
तरी काय बाधा असे ठेविलेली?–"

तो त्याचा सुज्ञांस निरुत्तर करणारा प्रश्न केशवसुतांनीं समाजापुढें टाकला. भोंवतालच्या समाजांत न्यायाच्या अधिष्ठानावर माणुसकीची सत्ता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न चालले होते. त्याचे पडसाद केशवसुतांच्या वेळेपासून काव्यांत दिसूं लागले. 'निबंधमाला' (१८७४), 'केसरी' (१८८१), 'सुधारक' (१८८८) या वृत्तपत्रांतून चिपळूणकर, टिळक आणि आगरकर स्वदेश, स्वभाषा आणि स्वधर्म यांच्या उन्नतीसाठीं समाजाचें सामर्थ्य चेतवीत होते. वाङ्मयसेवकांनींहि त्या कामीं त्या थोर राष्ट्रसेवकांच्या कार्यास हातभार लावला. कविहि मागें राहिले नाहींत. कवितेचें 'प्रयोजन' सांगतांना केशवसुत म्हणतात :

हातीं घेउनियां निशाण कवि तो पाचारितो बांधवा
या हो या झगडावयास सरसे व्हा, मेळवा वाहवा!
प्रेतेंही उठवील जी निज रवें ती तो तुतारी करी
आतां नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी?

आपल्या 'तुतारी' या कवितेंत त्यांचा आवेश पाहा :

प्राप्तकाल हा विशाल भूधर
सुंदर लेणीं तयांत खोदा,

निजनामें त्यांवरती नोंदा
        बसुनी कां वाढवितां मेदा ?
विक्रम कांहीं करा चला तर !
—उठवा अपुले उंच मनोरे
पुराण पडक्या सदनीं कां रे !
भ्याड बनुनिया रडतां पोरें ?
        पुरुषार्थ नव्हे पडणें रखडत !
—नीतीला आणिती अडथळे,
विसरुनिया हे जातात खुळे :—
नीतीचें पद जेथें न ढळे-
        धर्म होतसे तेथेंच स्थिर-
हल्ला करण्या तर दंभावर-तर बंडांवर,
शूरांनो ! या, त्वरा करा रे !
समतेचा ध्वज उंच धरा रे
नीतीची द्वाही पसरा रे
तुतारिच्या या सुराबरोबर !
नियमन मनुजासाठीं, मानव-
नसे नियमनासाठीं जाणा

केशवसुतांचे समकालीन कवि नारायण वामन टिळक (१८६२-१९१९) यांनीं "रणशिंग" फुंकलें :—

नवयुग ! नवयुग ! नवयुग ! हो !
शिंग फोडितें हा टाहो.
—हात धरीला काळानें
        धांवा त्यासह हौसेनें

'**ब्राह्मण किंवा महार**' या कवितेंत ते म्हणतात :

मी ब्राह्मण वा महार मी
गणीं न कवणालाच कमी.
हिंदभूमि माझी जननी
आले हीच्या कुशींतुनी
हिरेच अवघे माझे ते
—विपन्नता ज्यांच्यापाठीं
जीव कळवळे त्यांसाठीं.
—होइन नीचाहुन नीच
करीन अवघ्यांना उंच

आधुनिक काव्यकालांतील आद्य शाहीर **विनायक जनार्दन करंदीकर** (१८७२—१९०९). यांचा जन्म केशवसुतांच्या नंतर ६ वर्षांनीं झाला. त्यांनीं इतिहासांतील अनेक उज्ज्वल प्रसंग आणि व्यक्ति यांवर काव्य लिहिलें. भोंवतालच्या परिस्थितींतील दौर्बल्य दाखवितांना 'दसऱ्याचें सोनें' या कवितेंत ते म्हणतात :

वैभवशाली सत्ताधारी
गुलाम फिरती दारोदारीं.
—सुवर्णभूची रक्षा झाली.
सोन्याजागीं पानें आलीं.
सीमोल्लंघन घडलें दैवा। बघशी अंत किती.

या स्थितींतून बाहेर येण्यासाठीं—

गडावर जाऊं। शिवराजदर्शना लाहूं।
आमचा गुरु श्रीशिवराणा
पुनरुज्जीवनहेतु पुराणा
महाराष्ट्र वीर्याचा बाणा
संकटीं बाहूं.

'**महाराष्ट्र–लक्ष्मी**'चें स्तवन करतांना त्यांनीं इतिहासाचा बोध सांगितला कीं,

पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भविष्यकाळ. विनायकांच्यानंतर **गोविंदाग्रज** (**राम गणेश गडकरी** : १९०५–१९२०) यांनीं 'दसरा' कवितेंत 'केशवसुतांचा सच्चा चेला' म्हणून तुतारीचाच संदेश सांगितला :

जुन्या ऋषींना सलाम ठोकुनि
करा तयारी छाती ठोकुनि
आजकालच्या ऋषींमागुनी
जा तिकडे हा नेइल दसरा !
—घ्या कृष्णाची करीं "तुतारी"
रूढीच्या किल्ल्यावर स्वारी
"अगरकरांची" झडवा नौबत !
—दीनपणाला गर्वें छळतें,
अज्ञानाला भिउनी पळतें,
त्यां वर घ्यावा नच हें वळतें
उच्चत्वा त्या लावा आग !
—मानवधर्माचा हा दसरा.

आणि आधुनिक कविपंचकांतील आणखी एक कवि **बालकवि** (**त्र्यंबक बापूजी ठोमरे** : १८९०–१९१८) आपल्या 'धर्मवीर' कवितेंत याच मानवधर्माचें प्रवचन करीत होते :

धर्म तुम्हांसाठीं बनला;
धर्म तुम्हीं तुमचा केला.
सत्यासाठीं नित्य नवे
धर्मनियम आम्हांस हवे.
—विश्वकुटुंबी विश्वधनी
तेज खरें हिंदुस्तानी

धर्मवीर हिंदिस्तान
—सत्यधर्म निरहंकार
सर्वांचें समता सार.

अशी या नवयुगांतील विचारपरंपरा केशवसुतांपासून आधुनिक काव्यांत व्यक्त होऊं लागली.

आधुनिक कविपंचकाचें कार्य :

केशवसुत, टिळक, विनायक, गोविंदाग्रज आणि बालकवि यांचा आधुनिक कविपंचक म्हणून उल्लेख करण्यांत येतो. या पांच कवींनीं आधुनिक काव्याचा प्रवाह सुरू करून त्यास निश्चित वळण लाविलें. वरील विवेचनांत त्यांच्या काव्यांतील एक विचारप्रवाह दाखविला आहे. कवि समाजोन्मुख होऊं लागले होते हें त्या विचारप्रवाहावरून दिसतें. त्याबरोबरच त्यांच्या काव्यांत इतरहि वैशिष्ट्यें दिसतात.

या कवींनीं कवितेचें बाह्य स्वरूप पूर्णपणें बदललें. भावगीतांचेंच लेखन त्यांनीं विशेषतः केल्यानें कवितांची लांबी अगदीं कमी झाली. एखाद्या उत्कट भावनेचा उद्गार एवढेंच कवितेचें कार्य ठरलें. त्या भावनेच्या आविष्काराच्या सोईसाठीं अक्षरवृत्तें जाऊन मात्रावृत्तें प्रचलित झालीं आणि काव्यरचनेचीं बंधनें शिथिल झालीं. हळूहळू गाण्याच्या चालींचा कवि स्वीकार करूं लागले.

रचनेच्या बाबतींत सुनीत हा काव्यप्रकार विशेष प्रचारांत आला. इंग्रजी काव्यरचनेंतील सॉनेट या प्रकारावरून आधुनिक कवींनीं सुनीताची रचना केली, आणि कवितेची अंतर्गत रचना सॉनेटप्रमाणें होऊं लागली. रचनेच्या बंधनाचा पूर्णपणें त्याग करण्याचा प्रयत्न केशवसुतांचे अनुयायी रेंदाळकर यांनीं केला. निर्यमक कविताहि अर्थ आणि रसदृष्ट्या चांगली असूं शकते हें रेंदाळकरांनीं दाखवून दिलें.

कवितेच्या बाह्य रूपाप्रमाणें अंतरंगांतहि परिवर्तन करण्याचें कार्य या कविपंचकानें केलें. काव्यविषयाचीं पूर्वीचीं बंधनें या कवींनीं पूर्णपणें झुगारून दिलीं. लौकिक जीवनांतील कोणत्याहि विषयास काव्यांत प्रवेश मिळाला. मागें उल्लेखिलेल्या सामाजिक प्रश्नाप्रमाणेंच वैयक्तिक जीवनांतील सुखदुःखांनाहि

काव्यांत वाट मिळाली. काव्यांत कवि आपलें व्यक्तित्व निःसंकोचपणें व्यक्त करूं लागले. त्यामुळें वैयक्तिक जीवनांतील प्रेमभावनेनें काव्याचा बराच भाग व्यापून टाकला. गोविंदाग्रज हे प्रेमाचे शाहीर ठरले, आणि जुन्या शाहिरी परंपरेंतल्या विनायकांइतकीच त्यांचीहि कविता लोकप्रिय झाली. पत्नी आणि प्रिया यांच्याबरोबरच फुलांना आणि मुलांना काव्यांत स्वच्छंदानें विहार करतां येऊं लागला. निसर्गांतील व्यवहाराशीं एकरूप होऊन टिळक आणि बालकवि यांनीं काव्यरचना केली. निसर्गाचें मानुषीकरण या कालांत झालेलें दिसतें. तरुण आणि प्रौढ यांच्याप्रमाणेंच बालकांच्या लीलांतहि कविता रंगूं लागली, आणि शिशुगीतें हें शैशवाइतकेंच रम्य दालन काव्यांत खुलें झालें.

अशा रीतीनें या कविपंचकानें कवितेस लौकिक जीवनांत प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

केशवसुतादि पंचकानें नवें काव्य नांवारूपास आणण्यांत बरेंच यश संपादिलें. त्यांच्या वैयक्तिक आणि वाङ्मयीन सहवासानें अनेक कवींना स्फूर्ति झाली. विनायकांप्रमाणें राष्ट्रीय कविता लिहिणारे आणि टिळकांच्याप्रमाणें शिशुगीतें लिहिणारे दत्त (१८७५–१८९९) अवघ्या चोवीस वर्षांच्या जीवनकालांत अविस्मरणीय काव्यरचना करून गेले. याच कालांतील माधवानुज (१८७२–१९१६) यांच्या निरलंकृत साध्या कवितांत केशवसुतांच्या परंपरेंत समावेश करतां येईल अशा कविता पुष्कळ आहेत. ‘सुरेख संगम किती’ ही त्यांची कविता बरीच लोकप्रिय झाली आहे. परंतु माधवानुज हे आपल्या वैयक्तिक सुखदुःखांचा फारसा आविष्कार न करतां परदुःखांनीं मनांत आलेले विचारच व्यक्त करीत.

केशवसुतांच्यानंतर सहाच वर्षांनीं जन्मलेले ‘बी’ हे नुकतेच कैलासवासी झाले. त्यांनीं काव्यांतून सामाजिक दोषांवर प्रहार करण्याचा नवा सांप्रदाय स्वीकारला. त्याचप्रमाणें कवीच्या कार्याचें श्रेष्ठत्व काव्यांत आवेशानें मांडलें. इतिहासाच्या थोड्याशा आधारावर ‘कमळा’ हें अद्‌भुतरम्य दीर्घ प्रेमकाव्य लिहून ‘बी’ अविस्मरणीय झाले आहेत. १९२३ सालापासून ‘बीं’ नीं काव्यलेखन सोडल्यामुळें त्यांचें नांव आज काव्यप्रांतांत फारसें ऐकूं येत नाहीं. तरी त्यांच्या काव्यानें रसिकांच्या मनांत अढळ स्थान मिळविलें आहे.

जुन्या परंपरेचे अवशेष :

आधुनिक कविपंचक नवे नवे प्रांत व्यापीत होतें. त्या वेळीं जुन्या वळणानें कांहींचें काव्यलेखन चालू होतें. त्यांत **चंद्रशेखर** (१८७१–१९३७) यांचें नांव अग्रस्थानीं आहे. चंद्रशेखरांनीं पंडितयुगाचेंच वळण चालू ठेविलें. रचना आणि विषय या बाबतींत त्यांनीं जुन्याच मार्गाचा अवलंब केला. नव्या कवींप्रमाणें आत्मलेखन त्यांनीं केलें नाहीं आणि अक्षरवृत्तांचीं बंधनेंहि सोडिलीं नाहींत. परंतु अगदीं पौराणिक काळांत ते गुरफटले नाहींत. इंग्रजींतील दीर्घ काव्याचीं त्यांनीं सुंदर रूपांतरें केलीं. त्यांचें 'काय हा चमत्कार' हें अद्‌भुत वातावरणाचें दीर्घ प्रेमकाव्य अतिशय चित्तवेधक झालें आहे. परंतु एकंदरींत भावनाविलासापेक्षां चिंतनाकडेच त्यांचा कल होता. जुन्या वळणाचें धोरण संभाळूनहि उत्तम काव्यरचना होऊं शकते, हें आधुनिकांना चंद्रशेखरांनीं पटविलें. शब्दांची अचूक निवड, वृत्ताची रसानुकूल योजना, अनुप्रास व यमक यांनीं क्लिष्टता येऊं न देतां कवितेचें नादमाधुर्य वाढविण्याचें कौशल्य इत्यादि गुणांनीं चंद्रशेखर आधुनिक युगांतहि मान्यता पावले.

चंद्रशेखरांच्याप्रमाणें लेंभे, मोगरे, अनंततनय इत्यादि कवि नव्या कालांत जुनी परंपरा टिकवीत होते. परंतु केशवसुतादिकांच्या काव्याविषयीं सर्वत्र जो जिव्हाळा वाढूं लागला तो त्यांना न लाभल्यानें त्यांच्या कवितांतील काव्यगुणांचा प्रभाव जनमनावर परिणाम करूं शकला नाहीं.

रविकिरणमंडळ :

आधुनिक कविपंचकांतले शेवटचे कवि गोविंदाग्रज १९१९ सालीं दिवंगत झाले. त्यांच्या मृत्यूमुळें आधुनिक काव्यपरंपरा एकदम तुटल्यासारखी वाटावी इतका त्यांच्या काव्याचा प्रभाव होता. परंतु त्याच सुमारास काव्यक्षितिजावर नव्या कविमंडळाचा उदय झाला. तेंच सुप्रसिद्ध रविकिरणमंडळ होय. गोविंदाग्रजांच्यानंतर आधुनिक काव्यावर या मंडळाचेच संस्कार प्रभावी ठरले आहेत. त्याच्या अनुयायांची संख्या सारखी वाढत आहे, आणि आधुनिक काव्याचें वैशिष्ट्य आज सुप्रतिष्ठित झालें आहे. या कामगिरीमुळें १९२० नंतरच्या काव्याच्या कालास रविकिरणमंडळाचें नांव प्राप्त झालें आहे.

या कालांत अग्रभागीं विराजमान असलेले कवि भास्कर रामचंद्र तांबे (१८७४–१९४१) हे वयानें चंद्रशेखरांचे समकालीन आणि रविकिरण-मंडळांतील सर्व सदस्यांपेक्षां ज्येष्ठ आहेत. रविकिरणमंडळाच्या स्थापनेपूर्वी ३० वर्षें ते काव्यरचना करूं लागले होते. परंतु महाराष्ट्राच्या बाहेर (ग्वाल्हेरला) वास्तव्य आणि प्रसिद्धिपराङ्मुख वृत्ति यांमुळें त्यांची ओळख महाराष्ट्रास फार उशिरां झाली. त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह १९२० सालीं प्रसिद्ध झाला. या योगायोगामुळें त्यांच्या काव्याचा परिचय रविकिरण-मंडळाच्या कार्याबरोबरच होऊं लागला.

आधुनिक महाराष्ट्राचे अत्यंत आवडते कवि माधव जूलियन, गिरीश आणि यशवंत हे योगायोगानें पुण्यास एकत्र आले. या कवित्रयास श्री. बा. रानडे, ग. त्र्यं. माडखोलकर, द. ल. गोखले, दिवाकर यांची जोडी मिळाली. आणि या सात मित्रांनीं आपल्या मैत्रीचें स्वरूप चिरस्थायी करण्यासाठीं रविकिरणमंडळ १९२३ सालीं स्थापन केलें. या कविसप्तकाबरोबरच सौ. मनोरमाबाई रानडे या कवयित्रीहि रविकिरणमंडळांत होत्या.

या मंडळाच्या सदस्यांपैकीं माधव जूलियन, यशवंत आणि गिरीश यांनीं काव्यक्षेत्रांत अतिशय भरीव कामगिरी केली. रविकिरणमंडळांतील कवींनीं गोविंदाग्रजांपर्यंत आलेला काव्यप्रवाह पुढें जोमानें चालू ठेविला आणि त्यांत आपल्या वैशिष्ट्याची भर घालून स्वतःच्या कृतींची स्पष्ट छाप आधुनिक कालावर वठविली.

रविकिरणमंडळानें आधुनिक काव्याचा प्रसार करण्याचें अतिशय महत्त्वाचें कार्य केलें. गेय काव्यरचनेबरोबर स्वतः काव्यगायन करीत राहिल्यानें आबालवृद्धांपर्यंत आधुनिक काव्य गेलें. काव्यरचनेच्या बाबतींत सदस्यांनीं आपापलें वैशिष्ट्य दाखविलें. माधवरावांनीं गज्जलाची ओळख करून देऊन त्या प्रकाराची अनिवार गोडी लाविली. गिरीशांनीं सामाजिक खण्डकाव्यास आरंभ केला. गिरीशांबरोबर यशवन्तांनीं जानपद गीतें लिहून त्या काव्य-विभागाकडे लोकांचें लक्ष वेधलें. मंडळांतील सदस्यांनीं गुरुस्थानीं मानलेले तांबे यांनीं काव्यरचनेस संगीताची साथ देऊन काव्याच्या प्रसारास आणि लोकप्रियतेस अतिशय साहाय्य केलें. रचनेची शुद्धता आणि भावनेची उत्कटता यांचा अपूर्व संयोग या कवींच्या काव्यांत दिसून आला. केशवसुत-

युगांतील विचारांचाच प्रभाव या कवींच्या काव्यांत आहे. याचें कारण त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोण एकच आहे. परंतु तो दृष्टिकोण मांडतांना रचनेच्या सफाईची जोड मिळाल्यानें या कवींचें कार्य अतिशय परिणामकारक झालें आहे.

केशवसुतांच्या परंपरेंत गोविंदाग्रजांच्या मृत्यूनंतर नव्या उत्साहाचे जे नवे कवि उदयास आले त्यांत **तांबे, माधव जूलियन, यशवंत, गिरीश** इत्यादि कवींचें काव्य प्रामुख्यानें रसिकांच्या मनाचें आकर्षण करीत आहे, आणि त्यानंतरच्या अगदीं तरुण कवींत **कुसुमाग्रजांनीं** रसिकांचें लक्ष जास्त वेधलें आहे. अर्थात् हीं ५।१० नांवें जरी प्रमुख म्हणून उल्लेखिलीं तरी त्यांच्याभोंवतीं असे अनेक कवि आहेत कीं, ज्यांच्याहि काव्यानें रसिकांचीं मनें आकृष्ट केलीं आहेत. काव्याच्या नव्या युगाची जाणीव सर्वत्र दिसते, आणि त्या युगांतील **युगधर्माचीं लक्षणें** आजच्या काव्यांतून दिसतात.

जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला ही जशी एक नवयुगाची खूण सांगितली त्याचप्रमाणें आणखीहि कांहीं विशेष लक्षणें या युगाचीं आहेत. सामाजिक जीवनाविषयीं काव्यांत आस्था स्पष्टपणें दिसूं लागली हें वरील कांहीं काव्यपंक्तींवरून लक्षांत येईलच. आपलें प्राप्त जीवन ही शिक्षा किंवा अधःपात नसून ती एक भाग्याची गोष्ट आहे; त्याविषयीं आपण मुद्दाम जिव्हाळा बाळगला पाहिजे; असें जीवनाचें चित्र रंगविणारें काव्य अलौकिकाकडून लौकिकाकडे येऊं लागलें, असें सामान्यतः म्हणतां येईल.

स्त्रीपुरुषांमधील प्रेम ही भावना सर्व स्थळीं अतिशय प्रभावी ठरली आहे. त्या भावनेसंबंधींचे विविध अनुभव आधुनिक काव्यांत जास्त प्रमाणांत आढळतात. म्हणून आधुनिक काव्य म्हणजे प्रेमकाव्य असें एकदम समीकरण मांडून त्याचा उपहास करणारे कांहीं टीकाकार आजहि आहेत; आरंभीं बरेच होते. केशवसुतांनींहि प्रेमविषयक कविता बरीच लिहिली; आणि त्यांच्यानंतर बहुतेक कवींनीं या विषयांत बराच विहार केला आहे. जुन्या काव्यांतहि शृंगार वर्ज्य होता असें नाहीं; परंतु त्यांत फरक पडला तो असा कीं, केवळ स्त्रीदेहाच्या सौंदर्याचें, यौवनावस्थेचें वर्णन करीत न बसतां स्त्रीमनाचें विश्लेषण आधुनिक कवींनीं केलें आहे.

शृंगाराविषयीं आधुनिक कवींना कमीपणा वाटत नाहीं. त्यांत राधा-कृष्णांच्या नांवाखालीं चोरून दबकत लिहिण्यासारखें कांहीं ‘पाप’ आहे असें त्यांना वाटत नाहीं; कारण, वस्तुतः तसें तें नाहीं. त्यामुळें स्वतःच्या व इतरांच्या जीवनांतील प्रेमासंबंधींचे अनुभव आधुनिक कवींनीं मनमोकळे-पणानें मांडले. त्यामुळें प्रेमकाव्यांत अधिक वास्तवता आली, आणि वाचकांस त्याविषयीं जास्त आपुलकी वाटूं लागली. सीताविरहाच्या यातना प्रभु रामचंद्राला जितक्या जाणवल्या तितक्या रामचंद्राच्या मानानें सामान्य अशा प्रेमळ पतीसहि पत्नीविरहांत जाणवतात, प्रिया व प्रियकर यांना एकमेकांविषयीं अनावर ओढ वाटते हें राधा–कृष्ण, दुष्यंत–शकुंतला यांच्याच उदाहरणांनीं सांगण्याचें कारण नाहीं. आपल्या भोंवतालच्या जीवनांतहि ती ओढ, तें आकर्षण अनुभवास येतें. तें काव्यांत व्यक्त होऊं लागलें.

स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तु नसून तिला आत्मा, स्वत्व, भावना, विकार, स्वतंत्र विचार व बुद्धि असूं शकतात हें विशेषतः इंग्रजी काव्यांत आधुनिक कवींना दिसलें, आणि त्या दृष्टिकोणानें स्त्री–जीवनाकडे कवि पाहूं लागले. स्त्री ही सहचारिणी, सहधर्मिणी, स्फूर्तिदात्री आहे ही भावना आधुनिक कवितांत जास्त स्पष्टपणें व्यक्त झाली आहे. स्त्रीसहवासांतील प्रणयसुखा-नुभवाबरोबर कर्तव्याची स्फूर्ति आणि चित्तशांतीचें उगमस्थान हेहि अनुभव आधुनिक काव्यांत नमूद झाले आहेत.

स्त्रीदेहाच्या सौंदर्याचीं अत्यंत रेखीव चित्रें तर आधुनिक काव्यांत ठिक-ठिकाणीं आहेत. चंद्रशेखरांसारख्या जुन्यानव्यांच्या संगमावर वावरणाऱ्या कवीनें सुद्धां हें कौशल्य व्यक्त केलें आहे. जुन्या काव्यांतहि, संस्कृत आणि प्राकृत वाङ्मयांत या सौंदर्याचीं विलोभनीय दर्शनें पदोपदीं होतात. परंतु आधुनिक कवींनीं स्त्रीच्या अंतःकरणाचें आविष्करण करून आपलें वैशिष्ट्य आणि नावीन्य दाखविलें आहे.

लोचनांला या होसि तूं प्रकाश
मदीयात्म्याचा तूंच गे विकास
नाडि माझी तव करीं वाहताहे
हृदय माझें तर उरीं हालताहे

असें **केशवसुत ‘-- प्रत’** या कवितेंत लिहितात.

टिळक ‘ माझी भार्या ’ या कवितेंत म्हणतात :—

उषा साधी स्मेरीं भरित मधु साधेपण तिच्या
अहा हारी साधी म्हणुन मन सायंतनरुचा
स्वभावोक्ती साधी म्हणुनच अलंकारिं सरसा
प्रिया माझी साधी म्हणुन मम तो स्वर्गच जसा !

तांबे स्त्रीजातीविषयीं वासनात्मक भावना बाळगणाऱ्यास सावध करीत आहेत :—

पापाची स्मृति राहिली जर नरा पाहून ही सुंदरी
धिग्धिक् ! त्या कळली अगाध हरिची नाहींच कारागिरी.

गोविंदाग्रजांनीं स्त्रीप्रेमावांचून चिरंमृतासारखें झालेलें जीवन व त्या जीवनांतील भेसूर नैराश्य पानोपानीं रंगवून स्त्रीचें जीवनांतील महत्त्व वर्णन केलें. ‘ बी ’ च्या चांफा आणि बुलबुल यांसारख्या कवितांतून व गोविंदाग्रजांच्या ‘ प्रेम आणि मरण ’ यांसारख्या कवितांतून प्रेमाचीं दिव्य स्वरूपें व्यक्त झालीं आहेत. माधव जूलियन यांचें विरहतरंग व यशवन्त यांचें जयमंगला हीं दीर्घ प्रेमकाव्याचीं आधुनिक काळांतील उल्लेखनीय उदाहरणें आहेत.

आधुनिक समाजांत स्त्रीपुरुषांच्या सहवासाचे नवे नवे प्रसंग येतात आणि त्या सहवासांत प्रेमाबरोबर प्रेमाचे आभास होऊन त्या सहवासाचा शेवट तीव्र निराशेंत आणि शोकांत होतो. प्रणयमीलनाबरोबर अशीं प्रणयभंगाचींहि चित्रें रेखाटलीं जाऊन काव्यांत वास्तवता आली आहे.

सुधारलेला समाज स्त्रीजीवनाचा जास्त सहृदयपणें विचार करूं लागला आहे. वैधव्याविषयीं अनुकंपा उत्पन्न झाली आहे. पतितांविषयीं क्षमाशीलता व्यक्त होत आहे. परित्यक्तांना संरक्षण देऊन त्यांना आपलें जीवन शुद्ध करण्याची संधि देण्याइतकें औदार्य समाज दाखवीत आहे. या सुसंस्कृत दृष्टिकोणाची ओळख काव्यांत होत आहे. विधवांच्या बाबतींत होणाऱ्या अरेरावीचा निषेध सर्वांनींच तीव्र शब्दांत केला आहे. परंतु नुसता निषेध न करतां त्यांच्या दुःखांचीं आणि यातनांचीं चित्रें रंगवून अन्तःकरणांत सहानुभूति उत्पन्न करणाऱ्या कविता विशेषतः उल्लेखनीय ठरतील.

गडकऱ्यांच्या राजहंसाची माता नवविधवा आहे. 'बी'. नीं विधवेस दीपज्योति असें संबोधिलें आहे. तांबे यांनीं 'विधवेचीं स्वप्नें' रंगविलीं, "शरीर जीवा हो थडगेसें" अशा यातनांत तिचा चाललेला आत्मयज्ञ सांगितला. गिरीशांनीं 'अभागी कमल' या दीर्घकाव्यानें ती करुणकथा सांगितली. कांहीं कवींनीं विधवांच्या पोरक्या मुलांचें कारुण्यपूर्ण जीवन रंगवून या भावनेस उत्कटता आणिली.

परित्यक्तांच्या बाबतींत समाजानें आपली जबाबदारी ओळखिली पाहिजे आणि त्यांचें संरक्षण केलें पाहिजे. पुरुषांच्या अरेरावीला बळी पडणाऱ्या परित्यक्तांचें रक्षण करणें हें पुरुषजातीचें कर्तव्य आहे अशी वृत्ति माधव जूलियन यांचा 'सुधारक' नायक दाखवीत आहे आणि प्रत्यक्ष आचरणाचें धैर्य दाखवीत आहे. स्त्रीजातीविषयींचा दृष्टिकोण ही समाजाच्या संस्कृतीची खूण आहे. कविमनाची सुसंस्कृति आधुनिक काव्यांत पूर्णपणें प्रगट झाली आहे.

सुसंस्कृत स्त्री-पुरुषांच्या सुखी संसाराचीं चित्रें रंगविलीं जाऊन "जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें!" असे उद्‌गार काव्यांतून ऐकूं येतात.

आई म्हणून स्त्रीजीवनाचें जें नितांतरम्य विकसित स्वरूप दिसतें तो तर काव्याचा अमर विषय आहे. आईच्या अन्तःकरणांतील. वात्सल्याचीं हृदयस्पर्शी चित्रें प्रणयरसकुशल आधुनिक कवींनींहि रेखाटलीं आहेत.

वात्सल्य दिसे तें बहुविध विश्वविकासी
तें विश्वात्म्याचें विमल हास्य अविनाशी
तें स्वार्थसमर्पण धन्य परार्थासाठीं
प्रत्यक्ष निर्मितें स्वर्ग धरेच्या पाठीं

हें 'बीं' नीं केलेलें वात्सल्याचें वर्णन आधुनिक काव्यांत कधीं अपत्य-वियोगानें (गोविंदाग्रज–राजहंस माझा निजला) तर कधीं मातृवियोगानें (यशवन्त–आई), कधीं मातृविरहाच्या व्याकुलतेनें (माधव जूलियन-दूरस्थ मातेस; गोपीनाथ–बाळ जातो दूर देशा), तर कधीं अपत्याच्या भेटीनें (टिळक–सुशीला) असें व्यक्त झालें आहे.

मातेच्या अन्तःकरणाइतकेंच हृदयस्पर्शी चित्र पित्याच्याहि अन्तःकरणाचें काव्यांत दिसतें. टिळकांची 'बापाचे अश्रु' ही कविता, बींची 'माझी कन्या',

गिरीशांची ‘ पितृस्मृति ’ इत्यादि कविता याची सहज साक्ष देतील. ‘ दैवतें माय-तात ’ या यशवंताच्या कवितेंत दोन्ही भावनांचा संगम झाला आहे.

रूढीमुळें स्त्रीजीवनांत जें कारुण्य आलें होतें तेंच समाजांतील दलित व अनाथ यांच्याहि जीवनांत कवींना दिसलें. त्यांच्याहि दुःखाशीं आधुनिक कवि समरस होत आहेत. दुष्काळांतील व सुकाळांतील कष्टाळू मजूर पूर्वींहि होते. परंतु त्यांच्या दुःखाविषयीं दैववादानेंच विचार व समर्थन होई. नव्या मानवधर्मानें दैववादाचा आश्रय न करतां ‘ नरेंच केला हीन किती नर ’ हें ओळखलें आणि दीनांचा आणि दलितांचा कैवार घेत कविहि पुढें सरसावले. केशवसुतांच्या काव्यांत हा कैवार कांहीं कवितांत व्यक्त झाला आहे. पुढील कवींनीं या विषयाचा जास्त जास्त विस्तार केला. यशवंतांची ‘ बंदीशाला ’ एका बालगुन्हेगाराची कैफियत सांगत आहे. या प्रश्नाविषयीं आजच्या जगांत किती जागृति झाली आहे हें कुसुमाग्रजांच्या कवितेंत दिसतें. कामकऱ्यांच्या यातनांतून क्रांतीचा जन्म होणें अपरिहार्य आहे याची स्पष्ट कल्पना किती तरी कवींच्या काव्यांत दिसते. कोणीं त्याचा स्थूल निर्देश केला, कोणीं त्याचा विस्तार करून अरेरावांच्या भवितव्याचीं भेसूर चित्रें रंगविलीं. तांबे यांनीं ‘ रुद्रास आवाहन ’ केलें. ‘ साम्राज्यवादी ’ या कवितेंत साम्राज्यवादी वृत्तीचा खादाडपणा तीव्र उपहासानें त्यांनीं व्यक्त केला. प्रा. वा. भा. पाठक यांच्या ‘ आशागीत ’ या गोड नांवाच्या कवितेंतहि :

नाहिं परी तो देव दयाघन कुठें बरें लोपला
गरिबाचा छळ सगळा राया हा कळतो त्याजला

असा उद्वेग व्यक्त केला. पु. य. देशपांडे यांनीं आपल्या ‘ निर्माल्य-मालेंत ’—

संस्कृतीचे प्रगतिचे वा गोडवे गाती सुखीं
गात असता, रक्त चाखिती श्रमजीविंचें ते सुखी

असा त्या सुखी धनिकांविषयीं तिरस्कार व्यक्त केला आहे. या विचारांनीं डोकें भणभणल्यावर ‘ दिवाळी ’ सुचत नाहीं म्हणून दत्त म्हणाले :

दिवाळी ही करणें न मला भावें

तर काव्यविहारी ‘ दसऱ्या ’चें भेसूर स्वरूप सांगतात.

जिथें दैन्य थैमान घालितें तिथें कशाचा दसरा ?
पाचोळयाचें सोनें लुटुनी म्हणतो आला दसरा
त्या दसऱ्याच्या मंगलरात्री
दुबळया राष्ट्रासाठीं नसती

यशवंतांनीं आपला ‘मुजरा’ शेताच्या बांध्यावरच्या भूपतीसाठीं राखून ठेविला आहे. श्री. अनंत काणेकरांनीं हे सर्व अन्याय, मुकाट्यानें पाहणाऱ्या परमेश्वरावरच त्वेषानें मुठी वळल्या.

आकाशांतिल पोलिसा ! छळिसी कां दीनास आम्हां बरें
देतो टाकुनि मूर्ति ही गिरणिच्या काळया धुराड्यांत रे

असें म्हणून मजुरांकडून परमेश्वराचेंच विसर्जन केलें, आणि क्रांतीच्या ध्वजाचें दर्शन त्यांच्या मनश्चक्षूंस झालेलें दिसलें.

क्रांतीचा रक्तध्वज तो
दृष्टिपुढें फडकत येतो.
दलितजनीं उसळत थोर
शक्ति असे अपरंपार
जुलमाचें उखडूं मूळ
ढोंग्यांचें काढूं खूळ
वसुंधरा माई अमुची
चोरुनि जे बसले त्यांची
हिरावुनी शक्ती घेऊं
लोकांचें लोकां देऊं.

याच क्रांतीचा जयजयकार डमडमच्या तुरुंगांतील राजबंदींनीं केला. तो कुसुमाग्रजांनीं सर्वत्र घुमविला आहे.

श्रमजीवी वर्गाविषयीं समाजांत स्वतंत्रपणें विचार सुरू झाला; त्याबरोबर ग्रामीण जीवनाविषयीं जास्त सहानुभूति आणि जिव्हाळा दिसूं लागला. काव्य फक्त शहरांतील जीवनांतच गुरफटून न राहतां खेडेगांवांतील गोपाल आणि

शेतकरी यांच्याहि सुखदुःखांशीं समरस होऊं लागले. ग्रामीण जीवनाविषयींचें काव्य हा अभिनव काव्यविभाग काव्यप्रांतांत दिसूं लागला. मात्र त्या जीवनाचा प्रत्यक्ष परिचय असण्याचा योग फारशा कवींना न लाभल्यानें त्या जीवनाविषयीं केवळ कल्पनेनें असेंच बरेंचसें लिहिलें गेलें आहे. कांहींनीं शहरांतील सुशिक्षितांतील प्रेमविलास शेतकऱ्यांच्या झोपडींत आणि शेतांवर रंगविले, आणि मोडकीतोडकी मराठी भाषा लिहून तें वातावरण जिवंत करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्या कृत्रिमपणामुळें शेतकऱ्यांच्या जीवनाचा नकळत उपहासच झाला आहे, आणि गांवठी भाषेंतील प्रणयगीतें लिहिण्यापलीकडे बऱ्याच कवींना ग्रामीण जीवनाविषयीं कांहीं सांगता आलें नाहीं. तरी त्या विभागांत यशवंत, ग. ह. पाटील, ग. ल. ठोकळ इत्यादि कवींनीं संस्मरणीय कामगिरी केली आहे. त्यांच्या यशाचें मुख्य रहस्य त्यांचा त्या जीवनाशीं निकटचा जिव्हाळ्याचा संबंध हेंच होय. या कवींनीं त्या जीवनांतील साधेपणा, श्रमसौंदर्य, भाविकता याबरोबर त्यांचें अज्ञान व दारिद्र्य हींहि परिणामकारकपणें रंगविलीं आहेत. ग. ह. पाटील यांची 'रानजाई' खेडेगांवांतील नैसर्गिक रम्यता जागोजाग दाखविते आणि ती पाहिल्यावर ते सहजच कवि-बांधवांस म्हणतात,

शहराची सोडुनि शीव शिवारांतली
कवितेस तुझ्या खाउं दे हवा मोकळी.

भोंवतालच्या मोकळ्या हवेंतून गांवांत आपण शिरलों कीं मग मात्र जीव गुदमरूं लागतो. पूर्वीचे पाटील आठवून आजच्या पाटलांच्या जीवनांतील दैन्य जास्तच भडक दिसूं लागतें.

या अमदानींत उरले असती नांवाचे पाटिल
स्वतांची त्यां जाणिव कोठिल ?

कवि शेवटीं म्हणतो,

काळाचा हा ओघ ओळखा व्हा पाटिल शाहणे
नका करूं हीन आपुलें जिणें.

या हीनदीन स्थितींतहि शेतकऱ्याच्या संसारांत प्रेमाची उत्कटता आणि मनाचें औदार्य दिसतें. त्यांचीं शब्दचित्रें जात्यावरचें गाणें (ग. ल. ठोकळ), शेवंती (पाटील), रायबा (गोपीनाथ) इत्यादि अनेक कवितांतून दिसतात.

जीवनांत फुलांचा आणि मुलांचा सहवास याच्याइतकें निर्मल आनंद देणारें दुसरें काय आहे? या आनंदाचीं विविध दर्शनें आधुनिक कवींच्या शिशुगीतांतून होतात. इतर विभागांत यशस्वीपणें काव्यलेखन करणाऱ्या कवींनींच हृदयस्पर्शी शिशुगीतें लिहिलीं आहेत. तांबे, दत्त, बालकवि, माधव जूलियन, यशवंत, मायदेव या नामवंत कवींनीं चिरस्मरणीय शिशुगीतें लिहिलीं आहेत. भवानीशंकर पंडित यांच्या शिशुगीतांचें संकलन 'चवथीचा चांद' यांत झालें तसें इतर कवींच्या शिशुगीतांचें झालें तर त्यांच्या मनाची समरसता किती व्यापक आहे हें चांगलें लक्षांत येईल. कवींना तरुण-तरुणींची सलज्ज कुजबुज ऐकूं येते. प्रौढ जीवनांतील सुखदुःखांचे पडसाद त्यांना कळतात. दीनाचें मूक रुदन त्यांच्या मनापर्यंत पोहोंचतें; तसेंच शिशुमनाचेंहि ते पूर्णपणें आकलन करूं शकतात. शिशुगीतें हीं आधुनिक काव्याचीं अभिमानास्पद भूषणें आहेत. शिशुगीतांमुळें मायदेव यांचें नांव (भावतरंग) आबालवृद्धांच्या कायमचें स्मरणांत राहिलें आहे. यशवंतांनीं बालांसाठीं 'मोतीबाग' तयार केला आहे. गोपीनाथ तळवलकर यांनीं तर पद्य आणि गद्यहि शिशुमनाच्या विलासांनीं भूप्रविलें आहे. त्यांची **शिशुविहार** आणि **गृहरत्नं** हीं पुस्तकें असंख्य बालकांना आणि मातापितरांना अपूर्व आनंद देत आहेत. तांबे यांचीं "कुणि असेल ग! असेल बोबडकांदा", 'चिवचिव चिमणी छतांत', 'अंगाई गीत', 'रुणुझुणु ये' इत्यादि गीतें वात्सल्यरसाचा मनमुराद आस्वाद देतात. बालकवीचीं अंगाई गीतें आणि पाळणा, घोडा–घोडा, माझा भाऊ ग इत्यादि गीतें, माधव जूलियन यांचीं बाळाचें आजोळीं जाणें, माझी सोनुली, सुखरूप आहे ना ग, काऊ काऊ गे, आमचें घर, आगगाडी, माझी बाहुली, अंगाई इत्यादि शिशुगीतें, दत्त यांचीं शिशुगीतें, अशी किती तरी भर आधुनिक काव्यांत शिशुविभागांत पडली आहे. मराठी वाङ्मयाचा तो एक अमोल ठेवा झाला आहे यांत शंका नाहीं.

जीवनाचा रसास्वाद घेत असतांना निसर्गाच्या सहवासांत कवीस जी शांति आणि समाधान लाभतें त्याची ओळख होण्यास प्राचीन काव्यापेक्षां आधुनिक काव्यच जास्त उपयोगी पडेल. निसर्गाच्या शांत आणि रौद्र स्वरूपाचीं दिव्य आणि भव्य अवताराचीं वर्णनें प्राचीन

मराठी काव्यांतहि आहेत. परंतु इंग्रजी काव्यवाङ्मयाच्या परिचयानंतर निसर्ग हा माणसाचा गुरु वा मित्र आहे याची ओळख आधुनिक कवि-मनास होऊं लागली आणि निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला. निसर्गामध्यें मानवी सुखदुःखांचीं प्रतिबिंबें कवीस दिसूं लागलीं. निसर्ग आणि मनुष्याचें मन वा जीवन यांच्यांत कांहीं जिव्हाळ्याचें नातें आधुनिक काव्यांत दिसतें. कोणी संध्यारागांत प्रणयभावनेचा आस्वाद घेतो, तर कोणी उषःकालीं जीवनांतील पावित्र्याचें आणि मांगल्याचें दर्शन घेतो; कोणी वृक्ष–वेलींच्या सहवासांत प्रीतिविलास अनुभवतो, तर कोणी निर्झरा-बरोबर चिरतारुण्याचें चैतन्य अनुभवतो; कोणास संध्यारजनीच्या दृश्यांत विवाहप्रसंगींचें चित्र दिसतें तर कोणी तारकांच्या हालचालींत लपंडाव पाहतां पाहतां रमून जातो.

मानवी जीवनांतील विषमता आणि कृत्रिमता पाहून आणि तज्जन्य दुःखांनीं वैतागून निसर्गाच्या सहवासांत गेल्यावर कांहींना तेथें शांततेचा अखंड झरा सांपडल्यासारखें वाटलें, आणि 'निसर्गाकडे चला' असें ते आपल्या बांधवांना सांगत आहेत. माधव जूलियन आपल्या प्रियेस म्हणतात :

तेथें चल राणी—

अंकावर खेळूनि शिकूं सृष्टिसतीच्या
आत्मप्रगतीच्या
त्या गूढ कथा, ज्या न कुराणीं, न पुराणीं
— फेंसाळत गाईल जिथें ओहळ गाणीं
कोठूनि गरीबी असतां रानफुलांहीं
शृंगारित राई ?

'सृष्टीचें ध्यान' पाहण्यास कवि सांगतो, कारण :

मुकुलित हृदयीं तव तम वाढे
ग्रंथ फोल मग जाडे जाडे
चल पड बाहिर, उघड कवाडें
खुल्या मोकळ्या वातावरणीं जा कर अमृतपान.

बालकवींची तर निसर्गाच्या सहवासांत तंद्रीच लागली होती. त्यांच्या

इतकी निसर्गपर कविता अद्याप कोणीं लिहिली नाहीं. कारण त्यांच्या मनाला सृष्टीची तशीच अनावर ओढ होती :—

सृष्टि हांसवी मला फुलांनीं तारांनीं नभ तसें
सदाचें मंगल मज देतसे
जिकडे तिकडे दिव्य सांठलें, रत झालें गायनीं
पहाया जनीं मनीं कीं वनीं
त्यासह जी क्रीडा प्रेमच माझें खरें
ही क्रीडा म्हणजे जीवित माझें बरें
या दिव्यासह सखि कवितेशीं जिणें वेंचिलें जरी
खरी मज माझी मुक्ती तरी.

ही 'मुक्ति' त्यांनीं मिळविली. त्या मुक्तिसुखाचा इतरांस सुखोपभोग देण्यासाठीं त्यांनीं आपलें काव्य ठेविलें आहे. बालकवींच्या निर्झराबरोबर रानोमाळ भटकण्याचा कधींहि कंटाळा येत नाहीं. त्यांच्या संध्यारजनीची ओळख झाली कीं आकाशांत कांहीं निराळेंच सौंदर्य दिसूं लागतें.

टिळकांसारखे कवि तर 'सृष्टीची भाऊबीज' पाहतां पाहतां स्वतःचें प्रौढत्वहि विसरतात. बाह्यसृष्टीचें आणि अंतःसृष्टीचें गानवादन त्यांना ऐकूं येतें आणि त्या दोन गानवादनांत 'वादी-संवादी'चें नातें असल्याचें त्यांच्या प्रत्ययास येतें. नदीची खळबळ, कोकिलाचा प्रतिरव, इत्यादि नाद हें एक दिव्य 'भैषज' आहे आणि एरव्हीं क्षुल्लक वाटणारे हे नाद, हीं 'अल्पें' प्रसंगीं माणसाच्या मनास धीर देतात.

परंतु जेव्हां हृदयाचे
तुकडे होती मनुजाचे
तेव्हां हीं अल्पेंच तया
सांवरिती दावून दया.

गोविंदाग्रजांनीं आपल्या प्रेमशून्य चिरंमृत चित्ताच्या सांत्वनासाठीं सृष्टीचे 'प्रेमपाठ' गाऊन मन रिझविलें, 'अरुणा'चें दीर्घकाल दर्शन घेत असतां त्यांच्या प्रतिभेनें आणि कल्पनेनें अद्भुत भराऱ्या मारल्या, "अवेळीं

ओरडणाऱ्या कोकिळेस " ते समदुःखी म्हणून आळवीत आहेत; तर विद्युल्लतेच्या आघातानें क्षणार्धांत निर्मूल झालेल्या वृक्षाच्या जीवनांत त्यांना प्रेमांतील निस्सीम एकनिष्ठेची ओळख पटली, आणि

क्षण एक पुरे प्रेमाचा वर्षाव पडो मरणाचा

अशा आवेशानें ती निष्ठा त्यांनीं व्यक्त केली.

मानवी जीवनाच्या उद्धाराचे मार्ग निसर्गाकडून कळतात अशा श्रद्धेनें कवि निसर्गाच्या निरनिराळ्या स्वरूपाचा आविष्कार करीत आहेत. या भावनेनें यशवंत नदीच्या जीवनाचा संदेश सांगत आहेत. सरितेचें जीवन पाहा. ' करूं जग शोभावंत ' ही एकच उत्कट इच्छा तिच्या जीवनांत दिसते. मांडवीचें वारंवार दर्शन घेतांना इतिहासग्रंथाचीं पानें डोळ्यांसमोर फडकूं लागतात आणि ती ' समर्थ-संदेश ' वाहिनी आहे असें त्यांचें मन ग्वाही देतें. " सुंदर हिरवे माळ " पाहतां पाहतां गिरीशांना विरळ बाभळीसुद्धां ' चैतन्यानें ', स्वानंदानें डुलूं लागलेल्या दिसल्या. 'सकाळ-सायंकाळ' अशी चैतन्याची जाणीव झाली. चंद्रशेखरांनीं ' गोदागौरव ' लिहून गोदातटाकींचें वैभव अजरामर केलें.

आजच्या यंत्रप्रधान संस्कृतीच्या काळीं निसर्गाच्या सहवासाचे क्षण प्रत्यक्ष जीवनांत दुर्मिळ होत आहेत. परंतु आधुनिक कवि आपल्याला एखाद्या गिरणगांवांतहि निसर्गाच्या सहवासाचें नितान्त सुख देतील. निसर्गाचा जों जों परिचय व्हावा तों तों त्याचें अगम्यत्वच पटत जातें. नित्य नवीं सौंदर्यें तो धारण करतो. आधुनिक कवि त्या सौंदर्याच्या खाणींतील रत्नें वाचकांपुढें अखंडपणें ठेवीत आहेत. आपल्या जीवनांतील रूक्षता, नैराश्य, उद्वेग हीं क्षणार्धांत नाहींशी करतील अशीं निसर्गविषयक कवनें आधुनिक कवि लिहीत आहेत. आपल्या प्रत्येक भावनेची आणि विचाराची निसर्गाकडून साथ होत आहे हें या काव्यांत दिसत आहे. ' करद्या 'ची (यशवंत) व्याकुळ मनःस्थिति आणि ' पृथ्वीचें प्रेमगीत ' (कुसुमाग्रज), सागराचें सामर्थ्य आणि पर्वताचें गांभीर्य, अरण्याची गहनता आणि आकाशाचें अनंतत्व, फुलांचें पावित्र्य आणि फुलपांखरांचें चिरयौवन, यांची जोड मानवी जीवनास आधुनिक कवींच्या कवनांतून लाभत आहे.

—उदयगिरीवरच्या पृष्ठीं । उदयोन्मुख सारी सृष्टि

—विद्युन्मय स्वातंत्र्याचे । श्वास वाहती अद्रीचे

अशा ‘ गिरिगाना ’चा अर्थ ‘ बी ’ सांगतात :—

नित्यविकासपरायणता । ही काळावर दे सत्ता

विशालता ही विकसवितें । व्यक्तिदृष्टिसंकोचातें.

यासाठीं—

भाग्याची ही उषा पुनः । जरी प्राप्त व्हावी अपणां

चल जाऊं या गिरिगहनीं । महासिद्धिमूलस्थानीं

निसर्गाच्या विविध दृश्यांचें केवळ तटस्थपणें दर्शन घेण्यापुरताच पूर्वीच्या कवींना निसर्गाचा सहवास लाभला. आजचे कवि त्या दृश्यांतील रहस्यें उलगडून दाखवीत आहेत. मनुष्याच्या हृदयाप्रमाणें सृष्टीचेंहि अंतःकरण आधुनिक कवींना कळूं लागलें आहे. फार काय, कविमन हें लौकिक मर्यादा ओलांडून सृष्टीशीं एकरूप होऊं लागलें आहे. ज्या भावना लौकिक जीवनात प्रगट होऊं शकत नाहींत, त्यांना वाट देण्यासाठीं कवि निसर्गाचें साहाय्य घेतात, आणि त्या भावनेस अनुकूल असें दृश्य निवडून पुन्हा मानवी मनाचेच सुप्त भाव विशद करतात. अशा रीतीनें मानवी अंतःकरणांतील गूढें उकलण्याचें निसर्ग हें एक यशस्वी माध्यम झालें आहे.

जीवितांतील अनेकविध अनुभवांतून जो आनंद व्यक्त होतो तो कांहीं वेळां विनोदाच्या रूपानें बाहेर पडतो. अशा प्रसंगांनीं आधुनिक मराठी काव्यांत विनोदाचें दालन खुलें होऊन तेंहि इतर विभागांप्रमाणें वाढत आहे. गोविंदाग्रजांसारख्या अतिशय आत्मनिष्ठ कवीनें अत्यंत हृदयस्पर्शी नैराश्य काव्यांतून प्रगट केलें. त्या नैराश्यमय कवनाच्या आसपासच त्याच्या विनोदबुद्धीचेहि विलास दिसतात. त्यांनीं नाट्यवाङ्मयांत विनोदाचा प्रकर्ष दाखविला. त्या विनोदाचें दर्शन त्यांच्या ‘वाग्वैजयंती’तहि प्रगट झालें आहे. मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्म अवलोकन केलें कीं, अभिजात विनोदाचे किती तरी प्रसंग हरघडीं घडत असलेले दिसतात. अशा अवलोकनांतून गोविंदाग्रजांच्या ‘विहिणींचा कलकलाट’,‘चिंतातुर जंतु’,‘काय करावें’ इत्यादि कवितांचा जन्म झाला आहे. विचारप्रधान वृत्तीचे कविही कांहीं कांहीं क्षणीं जीविताकडे खेळाडू वृत्तीनें पाहूं शकतात.

विनोदानें निर्हेतुक मनोरंजन करणाऱ्या काव्यापेक्षां कांहीं हेतु मनांत धरून विनोदाचा उपयोग करण्याचा प्रघात आधुनिक काव्यांत जास्त रूढ

झाला आहे. तो प्रघात म्हणजे विडंबनाचा. एखाद्या व्यक्तींतील वा कृतीं-तील दोषांचें आविष्करण करतांना उघड टीका करण्याऐवजीं ते दोष त्याच व्यक्तीच्या वा कृतीच्या कांहीं विशेषांचें अनुकरण करून, थोडक्यांत म्हणजे वेडावणें दाखवून, तें दोषाविष्करण जास्त परिणामकारक करतां येतें. या क्षेत्रांत केशवकुमारांनीं फारच घसघशीत कामगिरी केली आहे. त्यांचीं 'झेंडूचीं फुलें' काव्योद्यानांत गुलाब, जाईजुईच्या शेजारीं आपल्या डौलानें मिरवत आहेत. विडंबनाच्या हत्यारानें आदर्शाची शुद्धि करण्याचें कार्य करतां येतें. माधव जूलियन यांचें नकुलालंकार हें याचें उत्तम उदाहरण होय. केशवकुमारांच्यापूर्वीं किंवा नंतर या विभागांत फारशी गर्दी झाली नाहीं. परंतु या तुरळक जागेंतहि पंडित सप्रे यांनीं दिलेला 'अर्धचंद्र', चं. ग. दीक्षित यांचें 'कॉलेजचें विश्व' इत्यादि कविता रसिकांच्या लक्षांत राहिल्या आहेत. या क्षेत्रांत कवि बाबुलनाथ हे केशवकुमारांची परंपरा चालविण्याची उमेद बाळगून काव्यरचना करीत आहेत.

विनोद किंवा विडंबन या काव्यप्रकारांतील काव्यतत्त्व टिकविणें हें मोठें कौशल्याचें काम आहे. तें कौशल्य आपल्या ठिकाणीं आहे कीं नाहीं याची फारशी पर्वा न करतां या काव्यप्रकाराचा प्रयोग करणारे कवि स्वतः मात्र विनोदविषय झाले आहेत. त्यामुळें केशवकुमार, जयकृष्ण केशव उपाध्ये, पंडित सप्रे, चं. ग. दीक्षित किंवा बाबुलनाथ इत्यादि कवींचें काव्य अनेक 'विनोदी' कवींच्या प्रलापांत गडप होत आहे. तरी या गोंधळांतहि नकुलालंकाराचें तीक्ष्णत्व लोपलें नाहीं. हें माधव जूलियन यांचें स्वयंभू बळ होय.

अशा रीतीनें जीवनाच्या सर्व अंगांस स्पर्श करतांना काव्य परमेश्वरापर्यंत सहजच पोहोंचलें आहे, आणि भक्तिरसाचाहि प्रवाह आधुनिक काव्यांत दिसत आहे; परंतु त्या प्रवाहाचा प्राचीन काव्याइतका विस्तार वा आवेश आधुनिक मनांत दिसत नाहीं. माणसाचें मन ऐहिकानें आणि प्रस्तुतानेंच जास्त व्यापलेलें आहे. तरी कविमनास ईश्वराचा विसर पडला नाहीं. भक्तीची ओळख आधुनिक कविमनासहि आहे. त्यांत :—

ठेविलें अनंतें तैसेंचि रहावें

अशी वृत्ति फारशी दिसत नाहीं. 'ईश्वरेच्छा बलीयसी' अशी श्रद्धा

आधुनिक मनाच्या ठिकाणीं नाहीं. मानवी समाजांत न्यायाचा जितका अट्टाहास कवींनीं बाळगला आहे तितकाच ते ईश्वराच्या बाबतींतहि दाखवीत आहेत. माणसाला दैवाधीन करणारी आणि जीवित निष्क्रिय करणारी भक्ति आधुनिक कवीसहि मंजूर नाहीं. ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं साशंकताहि कांहींनीं व्यक्त केली आहे. जगांतील सुखदुःखात्मक घडामोडींचें कारण शोधतांना, सुखदुःखाचीं कारणें मानवी कृतींतच आहेत असें आजच्या विवेकप्रधान मनास वाटतें. त्यामुळें ईश्वराविषयींच्या प्राचीन कल्पनांप्रमाणें त्याच्याकडेच सर्व कर्तृत्व देण्यास आजचा माणूस तयार नाहीं. उलट जगांतील अन्याय आणि अरेरावी, सत्ताभिलाषा आणि तज्जन्य क्रौर्य हीं जर ईश्वराला मंजूर असतील तर आजचे कवि अशा ईश्वराचीच निर्भर्त्सना करून ईश्वरविषयक जुन्या कल्पनांचा उपहास करतील. धर्म आणि ईश्वर यांना एकंदरींत बरेच वाईट दिवस आलेले दिसतात! परंतु याविषयीं उपहास व्यक्त करण्याची प्रवृत्ति वाढत असली तरी धार्मिकता आणि आस्तिक्यबुद्धि यांच्याविषयीं अनादर वाढला आहे असा त्याचा अर्थ नाहीं. काव्यांतून या विषयावर जी भयंकर टीका आढळते ती धर्म वा आस्तिकता यांच्या नांवाखालीं जो भोंदूपणा, निष्क्रियता आणि दैववाद माजला आहे त्यांच्या रोखानें होत आहे. कारण याच टीकात्मक वा उपहासात्मक कवितांतून मानवधर्माची घोषणा केली आहे; दयेची व्यापक कल्पना व्यक्त झाली आहे; प्रयत्नवादाचा पुरस्कार केला आहे. आधुनिक कवींचा याविषयींचा दृष्टिकोण स्थूलमानानें 'बीं' च्या शब्दांत सांगतां येईल.

आपोआप घडेल इष्ट समयीं तें कार्य, हें बोलणें
आहे भ्रामक! युक्त काय सगळें काळावरी लोटणें?
भागीदार कृतींत मानव असे काला-निसर्गासवें
आणा त्यास समीप एकवटुनी यत्नप्रयत्नोत्सवें.

आस्तिक्यबुद्धीला श्रद्धेनें मांगल्य आणि चित्तशांति मिळते. त्यांची तळमळ व्यक्त करणाऱ्या भक्तिपर कविता कांहीं कवींनीं लिहिल्या आहेत. त्यांत कालानुक्रमें टिळकांची अभंगाजली हिचा प्रथम उल्लेख करावा लागेल. त्यानंतर वा. भा. पाठक यांची 'ओढणी' ही दीर्घ कविता अभंगांजलीच्या प्रकारांतील आहे. आपल्या मनांतील भक्तिपर भावना व्यक्त करतांना

आधुनिक कवींनीं बहुधा 'अभंग' या काव्यप्रकाराचाच आश्रय केला आहे. अभंगांप्रमाणेंच इतरहि काव्यप्रकारांनीं कवींनीं आपल्या मनांतील 'भक्ति' ही भावना प्रकट केली आहे. परंतु एकंदरींत केवळ एखाद्या आराध्य दैवताचें नामस्मरण, चिंतन आणि साक्षात्काराची तळमळ किंवा निर्गुण-निराकार अशा ईश्वर या तत्त्वाची वा जगत्कारणाची ओळख दाखविणारी कविता आधुनिक काळांत फारशी आढळत नाहीं. त्या मानानें जीविताचा व्यापकपणें मूलगामी विचार करणाऱ्या चिंतनपर अशा कविता पुष्कळांनीं लिहिल्या आहेत. परंतु त्यांतहि अशा काव्यांत प्राचीन काव्यांत कवीच्या जीवनांतील जे आध्यात्मिक अनुभव दिसतात, त्या अनुभवांची पार्श्वभूमि आधुनिक काळच्या तत्त्वज्ञानपर किंवा चिंतनपर काव्यांत आढळत नाहीं. या कवितात बराचसा भाग भावनेपेक्षां बुद्धींतून निघालेला दिसतो.

या विषयांतील मराठी वाङ्मयाची प्राचीन परंपरा फारच उच्च दर्जाची असल्यानें अनुभवाविण काढलेले हे आधुनिक बोल तुलनेनें ताबडतोब फोल ठरतात. कांहीं काव्यांत तर संत कवींचा केवळ भाबडेपणानें किंवा लौकिकेच्छेनें केलेला अनुवादच दिसतो.

प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारलेलें, चिंतनशील मनःस्थितींत केलेलें असें चिंतन तांबे यांच्या उत्तरवयांतील कवितांत दिसतें. तसें तें फारच थोड्या आधुनिक कवींच्या काव्यांत आढळतें. आधुनिक कालखंडांतील दिवंगत कवींपैकीं फारच थोड्या कवींना तांबे यांच्याइतकें दीर्घ आयुष्य लाभलें. त्यामुळें जीविताच्या परिपक्व अवस्थेंतच उत्पन्न होणारी आणि सर्वस्वीं स्वयंस्फूर्त अशी ही भावना अनुभवण्याची स्थिति त्यांना लाभली नाहीं, हें एक या प्रकारच्या काव्यांतील उणिवेचें कारण सांगतां येईल. कारण भक्ति ही भावना, ईश्वराविषयींची तळमळ, जगत्कारणाची ओळख ही केवळ प्रतिभाबलानें आणि कल्पनाविहारानें आकलन होण्यासारखी गोष्ट नाहीं. शिवाय या भावनेस मनाची एक विशिष्ट वृत्ति लागते. ती आधुनिक युगधर्माप्रमाणें दुर्मिळ झाली आहे. त्यामुळें अल्पवयांत ज्ञानेश्वरासारखें किंवा प्रौढ वयांत तुकारामासारखें उत्कट भक्तिपर काव्य निर्माण होण्याचा संभव सध्यां तरी बराच कमी दिसतो.

काव्याच्या अंतरंगाप्रमाणेंच बाह्य स्वरूपातहि बरेंच नवेंपण आलें आहे.

वृत्तांचीं बंधनें आधुनिक कवींनीं बाजूस केलीं आहेत, आणि आतां काव्य, रचनेच्या बाबतींत पूर्णपणें “ मुक्त ” झाल्याचें दिसत आहे. “ मुक्तच्छंद ” हें त्या स्वातंत्र्याचें गमक आहे. दीर्घकाव्यरचना मागें पडली आणि स्फुट-काव्याची संख्या वाढली. विद्वत्ता, विचार, चर्चा याऐवजीं भावना हेंच काव्याचें सर्वस्व ठरल्यानें भावगीतांना प्राधान्य मिळालें. भाषेच्या बाबतींत आलेली स्वाभाविकता आणि साधेपणा हा भावगीतांचाच अपरिहार्य परिणाम आहे. त्यामुळें काव्याच्या रसास्वादास पांडित्याची आतां जरूरी नाहीं. कोणत्याहि भावक्षम व्यक्तीस आधुनिक काव्याचा सहज आस्वाद घेतां येतो. स्वतःच्या अनुभवांतील आणि अनुभवाच्या कक्षेबाहेर असलेल्याहि प्रसंगां-तील भावनांचीं भावचित्रें आधुनिक काव्यांत दिसतात, आणि समरसतेचा आनंद उपभोगतां येतो.

रसिकांच्या अंतःकरणास समरस करण्याच्या कामीं आधुनिक काव्यांतील गेयतेचा बराच उपयोग होतो. भावनांना अनुकूल अशा सुरावटीच्या योजनेनें रसिक सहज नादलुब्ध होतो, आणि काव्यांतील भावना त्याच्या अंतःकरणांत सुलभपणें प्रवेश करते. या बाबतींत तांबे यांनीं अपूर्व यश मिळविलें आहे. काव्याची हानि न करतां केवळ साधन म्हणून संगीताचा आश्रय घेऊन त्यांनीं आपल्या भावगीतांना रसिकांच्या अंतःकरणांत सुलभ प्रवेश मिळवून दिला.

सुनीत, भावगीत, नाट्यगीत, गज्जल, मुक्तच्छंद इत्यादि काव्यरचना-प्रकार हे रसास्वादास अतिशय अनुकूल ठरले आहेत. काव्यरचना ही रसाविष्काराचें साधन आहे, रसाविष्कारापेक्षां तिला जास्त महत्त्व नाहीं हें काव्यानें सिद्ध केलें आहे.

आधुनिक काव्य हें असें अंतर्बाह्य निराळें झालें आहे. तें जीवनाच्या जास्त जवळ आलें आहे. त्यानें जीवनास सौंदर्य दिलें आहे आणि त्या-बरोबर जीवनांतील सत्य व शिव यांचा निकट परिचय घडवून आणला आहे. आधुनिक काव्य हें तुमच्या—आमच्या सर्वांच्या जीविताचें प्रतिबिंब आहे, आणि त्याबरोबर मनुष्यांतील शाश्वत तत्त्वाचीहि ओळख करून देणारें आहे.

या काव्यकालखंडांतील पहिल्या कविपंचकाच्या (टिळक, केशवसुत,

विनायक, गोविंदाग्रज आणि बालकवि यांच्या) नंतर म्हणजे १९२० सालानंतर, रविकिरणमंडळाच्या स्थापनेपासून ज्या कवींनीं काव्यरचना केली त्यांचें काव्य आपल्या ध्यानींमनीं अगदीं ताजें आहे. काव्याची आधुनिकता रविकिरणांतील कवींनीं सर्वगुणसंपन्न केली आहे. तिचा परिचय म्हणून या काव्यविभागाचा लक्षपूर्वक अभ्यास आपण केला पाहिजे.

जीवनांत प्रवेश करून विहार करूं लागलेल्या शिशुमनापासून तों मृत्यूच्या-समोर येऊन ठाकलेल्या प्रौढ मनापर्यंत संपूर्ण जीवनग्रंथाचें विस्तृत 'भाष्य' आणि संपूर्ण जीवनाचा रसास्वाद आधुनिक काव्यांत उपलब्ध होत आहे. बाल-बालिका, तरुण–तरुणी, प्रियकर–प्रिया, पति–पत्नी, प्रेमपूर्ति लाभलेले आणि प्रेमभग्न, संतप्त आणि वंचित, परित्यक्ता, विधवा, सुखी आणि दुःखी माता, पिता, गुरु, मित्र, देशसेवक, सामजसेवक, धर्मवीर आणि धर्मगुंड, दुबळे आणि समर्थ श्रमजीवी, अशीं मानवी जीवनाचीं अनंत दर्शनें आधुनिक काव्यांत होत आहेत. काव्याच्या अनेक व्याख्यांपैकीं, **Poetry is criticism of life** (कविता म्हणजे संस्मृति–टीका) ही व्याख्या घ्या किंवा **Poetry is appreciation of life** ही व्याख्या घ्या, या दोन्ही व्याख्यांच्या कसोटीस आधुनिक मराठी काव्य उतरेल यांत शंका नाहीं.

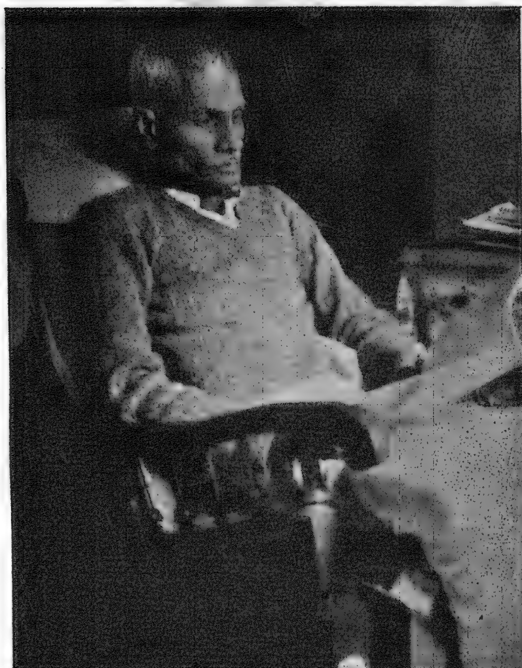
या दृष्टीनें या कालखंडांतील पांच प्रमुख कवींच्या कवितांचें संकलन आणि संपादन या ग्रंथांत केलें आहे.

"मराठी कविता ही शब्दसौष्ठव, वृत्त, कला वगैरे अनेक दृष्टींनीं संपन्न होत चालली आहे. तिला ध्येयवाद पटला आहे व तिची दृष्टि सौंदर्यस्पर्शी झाली आहे. तिच्यांत सखोलता व व्यापकता हीं आतां येऊं लागलीं आहेत......आजच्या तरुण कवींची नीट जोपासना करून उद्यांकडे पाहा म्हणजे तो काल जास्त उज्ज्वल दिसेल व त्यांत ही रसवाहिनी जोरजोरानें फोफावत पुढें चाललेली दिसेल."

हा एका विद्यमान कविवरांचा (गिरीश) 'निरोप' या ग्रंथाच्या अभ्यासू रसिकांस सांगून हें प्रास्ताविक संपवितों.

टिळक–पुण्यतिथि :
पुणें, १ ऑगस्ट १९४६

गं. भा. निरंतर

भास्कर रामचंद्र तांबे

जन्म : २७।११।१८७४] [मृत्यु : ७।१२।१९४१

भास्कर रामचंद्र तांबे

"कवीच्या मोठेपणाचें एक दुहेरी गमक असें कीं, तो स्वयंभू असून त्याची छाप पाठीमागून येणाऱ्या इतर कवींवर पडलेली असावी."

—प्रा. रा. श्री. जोग

वरील गमकाप्रमाणें मोठेंपण लाभलेले तांबे हे कवि आहेत. गोविंदाग्रज, बालकवि, टिळक इत्यादि कवींच्या नंतरच्या काळांत झालेले जे अगदीं आधुनिक कवि आहेत, त्यांत तांबे हे श्रेष्ठ आहेत. काव्यगुणाच्या श्रेष्ठत्वाबरोबर त्यांना वयाचेंहि ज्येष्ठत्व लाभलें. त्या दृष्टीनें आधुनिक काव्ययुगांतहि ते ज्येष्ठस्थानीं आहेत. त्यांचा जन्म केशवसुतांच्यानंतर ८ वर्षांनीं म्हणजे १८७४ मध्यें झाला आणि टिळक, गोविंदाग्रज, बालकवि यांच्या मृत्यूनंतर ते २० वर्षें काव्यनिर्मिति करीत होते. महाराष्ट्र-काव्यपरंपरेंत फार मोठें मानाचें स्थान मिळविलेल्या या कवींचा जन्म, बालपण, तारुण्य, उपजीविका अशी सर्व हयात अंतकालपर्यंत महाराष्ट्राबाहेर गेली. तांबे यांचे पूर्वज मूळचे कोकणांतील. परंतु मराठी साम्राज्याच्या उत्तरेकडील हालचालीच्या काळीं तांबे–कुटुंब नर्मदेच्या उत्तरेस झांशी येथें स्थायिक झालें. भास्करराव यांचा जन्म २७ नोव्हें. १८७४ रोजीं मुगावली येथें झाला. त्यांचे वडील झांशी संस्थानांत कारकून होते. बेताचें उत्पन्न व मोठें कुटुंब यांमुळें मुलांच्या शिक्षणाची आबाळ होणें अपरिहार्य होतें. त्यांच्या शिक्षणाची सुरुवात मुगावली येथें एका खाजगी शाळेंत झाली. तेथें बालबोध व मोडी लेखन, वाचन, गणित व सुंदर अक्षर यांपलीकडे त्यांना ज्ञान लाभलें नाहीं. ज्ञानाच्या दृष्टीनें त्या काळीं फारसें पदरांत पडलें नाहीं तरी भास्कररावांनीं बालपणीं गांवांतल्या नदीकांठीं आणि रानावनांत स्वैर विहार करण्याची हौस मनसोक्त भागवून घेतली. खेडेगांवच्या शाळेंतलें सर्व शिक्षण संपल्यावर पुढें शिक्षणाची सोय होईपर्यंत भास्करराव गांवांत भिक्षुकी करीत राहिले. परंतु घरांतल्या वातावरणामुळें त्यांना वाङ्मयाचाहि सहवास घडत राहिला. आईला वाचून दाखविण्याच्या निमित्तानें त्यांनीं संतचरित्रांचें रसभरित वर्णन करणारे ग्रंथ वाचले.

असा कांहीं काळ गेल्यावर वयाच्या १४ व्या वर्षी भास्करराव देवास येथें आपल्या आजोळीं गेले. तेथें गेल्यावर त्यांनीं इंग्रजी शिक्षणास आरंभ केला. मूळची प्रखर बुद्धि व स्वतःचे श्रम यांच्या जोरावर भास्कररावांनीं मध्यें वायां गेलेलीं वर्षें भरून काढलीं आणि वयास अनुरूप अशी शिक्षणाची मर्यादा गांठली खरी. परंतु घरच्या गरिबीनें त्यांची पदोपदीं अडवणूक झाली. त्यांचे वडील बंधुहि शिकत होते. ते मॅट्रिक झाल्यावर दोघांचें शिक्षण करणें शक्य नसल्यामुळें रामचंद्रपंतांनीं भास्कररावांचें शिक्षण थांबवून त्यांना उज्जयिनीस कांहीं नोकरी शोधण्याच्या इराद्यानें पाठविलें. तेथें भास्कररावांनीं ग्वाल्हेर संस्थानाच्या कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. परंतु शिक्षणासाठीं त्यांचें तळमळणारें मन स्वस्थ राहीना. एक दिवस रात्रीं त्यांनीं गुपचूप घर सोडलें आणि २५ मैलांचा प्रवास पायीं करण्याच्या निश्चयानें ते देवासकडे निघाले. त्यांची शिक्षणाची तळमळ पाहून त्यांच्या आजोबांनीं त्यांना शाळेंत घातलें. तेथें लेले नांवाच्या गुरुजींच्या अपत्यवत् वात्सल्यानें भास्कररावांना फार मोठा आधार दिला. ४ वर्षांत त्यांनीं ८।१० वर्षांचा अभ्यास पुरा केला व १८९३ सालीं म्हणजे १९ व्या वर्षीं ते मॅट्रिक झाले.

शिक्षणाची संधि मिळतांच भास्कररावांनीं सर्व वेळ अध्ययनांत घालविण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास त्यांनीं काव्यलेखनासहि सुरुवात केली. पुढील शिक्षणाच्या आतुरतेनें ते कॉलेजच्या प्रवेशद्वाराकडे जाण्याची धडपड करीत होते. इतक्यांत वडील परलोकवासी झाले! वडील बंधूंचेंहि शिक्षण पूर्ण झालें नव्हतें. त्यांनीं स्वावलंबनानें आग्रा येथें बी. ए. चा अभ्यास सुरू केला होता. भास्कररावांचे पितृतुल्य गुरुजी लेले हे भास्कररावांसाठीं शिष्यवृत्तीची खटपट करीत होते. परंतु शेवटीं मिळाली ती स्कॉलरशिप् एंजिनिअरिंगच्या शाखेची होती. भास्कररावांना त्या बाजूस जाण्याची इच्छा नव्हती. शेवटीं दुसऱ्या एका उदार गृहस्थाच्या सहाय्यानें भास्करराव इंदूर येथें कॉलेजांत दाखल झाले! परंतु कॉलेजचें उघडलेलें द्वार भास्कररावांना आपल्या हातानें बंद करावें लागलें तें आपल्या वडील बंधूंच्या शिक्षणासाठीं! बंधूंच्या शिक्षणाचा मार्ग सुलभ करण्यासाठीं ते देवासला परत गेले आणि रु. २० वर आपल्या लेले गुरुजींच्या शाळेंतच शिक्षक झाले! परंतु त्यांच्या सुदैवानें तेथें त्यांना हात दिला.

. देवासच्या बाल युवराजांसाठीं एक शिक्षक पाहिजे होता. भास्करराव राजपुत्राचे शिक्षक झाले. स्वतःच्या शिक्षणाचा विचार पूर्णपणें सोडून देऊन ते आदर्श शिक्षक होण्याची तयारी करूं लागले आणि त्या बाबतींत त्यांनीं धन्यवाद मिळविले. राजपुत्रांच्या शिक्षणाच्या निमित्तानें त्यांना ग्रंथसंग्रहाची सोय मिळाली. त्याचा भास्कररावांनीं मनसोक्त फायदा घेतला. कॉलेजच्या शिक्षणाची उणीव त्यांनीं स्वतःच भरून काढली. काव्यलेखनासहि हळूहळू बहर येत होता. उत्तम काव्याचे आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून ते काव्यलेखन करीत होते आणि मनासारखें काव्य जमलें नाहीं, म्हणून त्यांनीं कित्येक कविता आपल्या हातानें नष्ट केल्या. त्यांना टाकाऊ वाटलेल्या कवितांपैकींच 'डोळे हे जुलमी गडे' ही कविता आहे! अशा कांहीं कविता त्यांच्या स्मरणांत राहून गेल्या म्हणूनच त्या वाचकांच्या हातीं लागल्या आहेत.

१८९५ सालीं वडील बंधु पदवीधर झाले व चांगल्या नोकरीस लागले आणि भास्करराव आपल्या थोर कर्तव्यांतून यशस्वीपणें पार पडले. १८९६ सालीं वयाच्या २२ व्या वर्षीं त्यांचा विवाह झाला आणि आपल्या पत्नीच्या ठिकाणच्या थोर गुणांच्या सहवासांत भास्कररावांचें जीवित आणि काव्य मोठ्या डौलानें फुलूं लागलें. त्यांच्या प्रेमगीतांचें मुख्य अधिष्ठान म्हणजे त्यांच्या पत्नी होत. अशा गृहिणीच्या सहवासांत त्यांचें मन म्हातारपणींहि उत्साही आणि तरुण राहिलें. त्यांच्या प्रौढ वयांतील प्रेमगीतांतहि तरुण मनाचें प्रतिबिंब दिसतें. कारण तांबे मनानें म्हातारपणींहि तरुणच राहिले!

भास्करराव देवासच्या राजपुत्राबरोबर इंदुरास १९०१ मध्यें गेले. तेथें खासेसाहेबांचें शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत ते राहिले आणि नंतर देवासला महाराजांचे खाजगी कारभारी झाले. दोन वर्षांनीं देवासचे वकील म्हणून ते इंदुरास राहूं लागले. ही नोकरी १९०८ पर्यंत होती. या सुखाच्या नोकरीचीं सहा वर्षें भास्कररावांनीं अखंड अध्ययनांत घालविलीं, आंग्ल वाङ्मयाच्या अभ्यासाची उत्कंठा तृप्त केली व इतर भाषांतीलहि विविध वाङ्मय मनमुराद वाचलें. इंदुरास त्यांनीं आपल्या घरीं वाङ्मयप्रेमी लोकांचा एक मेळाच तयार केला आणि ते काव्यावर कॉलेजांतहि व्याख्यान देऊं लागले.

१९०९ मध्यें न्यायाधीश म्हणून त्यांची एका खेडेगांवीं रवानगी झाली. दोन वर्षें त्या कुग्रामांत काढल्यावर १९११ सालीं ते पिप्लोदा संस्थानांत

दिवाण झाले. चार वर्षें दिवाणपदाचें काम केल्यावर आपल्या सडेतोड स्वभावास प्रतिकूल परिस्थिति उत्पन्न झाली म्हणून त्यांनीं त्या जागेचा राजीनामा दिला. १९२० पर्यंत ते आणखी एकदोन संस्थानांत बड्या हुद्द्यांवर काम करीत होते. प्रत्येक ठिकाणीं त्यांच्या न्यायप्रियतेनें कीर्ति दिली आणि त्याच वृत्तीमुळें त्यांना संस्थानी वातावरणाचा निरोप घेण्याचे प्रसंग आले. १९२० सालीं ५–६ महिने ते घरींच बसून होते. त्या वेळीं देशांत चाललेल्या असहकार-युद्धाकडे एकाग्र चित्तानें ते पाहत होते. राष्ट्रीय संस्थेंत काम करण्याच्या इच्छेनें ते पुण्यासहि गेले. परंतु त्याच वेळीं त्यांना त्यांच्या शिष्याकडून—खासेसाहेबांकडून—ग्वाल्हेरीस बोलावणें आलें. खासेसाहेब त्या वेळीं ग्वाल्हेर येथें होम मेंबर होते. भास्करराव अजमेर येथें ग्वाल्हेरच्या सरदारांच्या मुलांचे पालक म्हणून नोकरी करूं लागले. तेथें १९२३ साल-पर्यंत राहिल्यावर ते ग्वाल्हेर सरकारच्या ताब्यांतील एका मांडलिक संस्थानचे सुपरिंटेंडेंट झाले आणि १९२६ सालीं खुद्द ग्वाल्हेरलाच शिक्षणखात्यांत परीक्षा-विभागाचे रजिस्ट्रार म्हणून दाखल झाले. १९२६ सालपासून शेवट-पर्यंत ते ग्वाल्हेरलाच संस्थानची सेवा करीत होते. ५२ व्या वर्षापर्यंत नोकरीसाठीं अनेक स्थित्यंतरें झालीं तीं शेवटीं थांबलीं आणि त्यांना स्थिर जीवनाचा लाभ आयुष्याच्या उत्तर विभागांत सुमारें १५ वर्षें तरी लाभला. ग्वाल्हेर येथें ७ डिसेंबर १९४१ रोजीं ते वयाच्या ६७ व्या वर्षी निधन पावले.

या ६७ वर्षांत भास्កररावांच्या जीवितांत अनेक स्थलांतरें आणि स्थित्यं-तरें झालीं. त्यांतून त्यांचें काव्य जन्मास येऊन विकास पावत गेलें आणि वयाबरोबर झालेला त्याचा पूर्ण विकास रसिकांस लाभला आहे. त्यांच्या काव्यामुळेंच त्यांची स्मृति मराठी वाङ्मयांत अविस्मरणीय झाली आहे.

या काव्याचें हें मोठेंपण, त्यांत कवीच्या अंतःकरणाचें जें मनोरम प्रति-बिंब पडलें आहे, त्यांत आहे. आपल्या काव्याविषयीं तांबे यांनींच विस्तृत खुलासा केला आहे. ते म्हणतात :

“ माझ्या कवितेची वाढ माझ्या जीवनाच्या संगतीनें झाली आहे. माझ्या कवितांचा आधार येथून तेथपावेतों समाजाच्या अंतर्बाह्य अवलोकनावर आहे. ”

. प्रसिद्धीची हौस तर दूरच, परंतु अगदीं स्पष्ट नावड असल्यानें भास्कर-राव यांच्या काव्याचा परिचय मराठी वाचकांस फार उशिरां झाला. कवि मायदेव यांनीं त्यांच्या कवितांचा पहिला विभाग १९२० सालीं प्रसिद्ध केला. तोंपर्यंत वयाच्या ४६ व्या वर्षापर्यंत कवि म्हणून त्यांची फार थोड्या लोकांना माहिती होती! त्यांनीं काव्यलेखनास आरंभ मात्र १८९० पासून म्हणजे वयाच्या १६ व्या वर्षींच केला. तीस वर्षें त्यांचें काव्य वाचकांपुढें फारसें आलें नाहीं खरें; परंतु त्याचा विकास प्रसिद्धीवांचून थांबला नव्हता. एखाद्या उद्यानांत हिंडतां हिंडतां एखादें पूर्ण विकसित पुष्प एकदम नजरेस पडावें आणि प्रथमदर्शनींच त्याचा रंग, रूप आणि गंध यांनीं मनास एकदम मोहिनी पडावी ती माल कायमची, तसें तांबे यांच्या काव्याचें झालें. त्यांच्या कविता रागतालांत रचलेल्या असल्यानें त्यांना गेयता प्राप्त झाली. मराठी काव्यप्रांतांत हा एक नवाच प्रकार तांबे यांच्यापासून सुरू झाला. १९२० सालीं तांबे या अभिनव व आकर्षक स्वरूपांत महाराष्ट्र–काव्योद्यानांत आकस्मिकपणें प्रगट झाले. परंतु आतां ते त्या काव्यानें असंख्य रसिकांच्या अंतःकरणांत वावरत आहेत.

१९२६ सालीं ते मध्यभारतीय कविसंमेलनाचे अध्यक्ष झाले. १९३२ सालच्या कोल्हापूर येथील साहित्यसंमेलनांतील काव्यविभागाचे ते अध्यक्ष होते आणि त्यांचा ६१ वा वाढदिवस मराठी भाषेच्या सर्व प्रांतांत अतिशय मोठ्या प्रमाणावर साजरा झाला. त्या प्रसंगीं त्यांच्याविषयींचा आदर रसि-कांनीं विविध प्रकारें व्यक्त केला. त्यांत 'तांबे—व्यक्ति आणि कला' हा ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहे. त्या ग्रंथांत माधवराव पटवर्धन यांच्यासारख्या रसिकवरानें केलेल्या रसाविष्करणाप्रमाणेंच स्वतः तांबे यांचेही काव्य-विषयावरील अतिशय उद्बोधक लेख संकलित केले आहेत.

या लेखाच्या आरंभीं प्रा. जोग यांनीं तांबे यांचें काव्य स्वयंभू असल्याचें सांगितलें आहे. त्याचा अर्थ असा कीं, इतरांपेक्षां त्यांच्या काव्याचा जन्म कांहींसा निराळ्या स्थितींत झालेला आहे. "सृष्टीचें बहुविध सौंदर्य आपण पाहणें व दुसऱ्यांस दाखवून देणें एवढेंच कवीचें कार्य आहे असें त्यांचें मत असावें" असें प्रा. जोग म्हणतात (अर्वाचीन मराठी काव्य पृ. १७०) तेंच कोणाहि रसिकाच्या प्रत्ययास येईल.

तांबे यांच्या काव्यांत हें सृष्टीचें बहुविध सौंदर्य व्यक्त झालें आहे. आपलें वैयक्तिक जीवन ज्या ज्या अवस्थांतून गेलें व ज्या ज्या अनुभवांशीं समरस झालें, त्यांची त्यांचीं भावचित्रें म्हणजे त्यांचें काव्य. त्यांत केवळ वैयक्तिक असा भाग बराचसा आहे. उदाहरणार्थ, त्यांची प्रेमकविता पाहा. जवळ-जवळ निम्म्या कविता या विभागांत येतील. त्यांत प्रेमभावनेचे त्यांना जे जे अनुभव आपल्या कौटुंबिक जीवनांत आले त्यांचींच तीं विविध चित्रें आहेत. वैवाहिक जीवनांत तांबे हे पूर्ण समाधानी होते. त्यामुळें त्यांच्या प्रेमकाव्यांत गोविंदाग्रजांच्या प्रेमकाव्यांत दिसून येणारी आणि वाचकांस अतिशय अस्वस्थ करणारी अशी नैराश्याची छटा कोठें दिसत नाहीं.

जन्मजन्मिचें क्षुधाव्यथित मन
लाभुन तुज आकंठचि धालें
गे सखि जीवन सुफलित झालें

असे 'प्रेमान्त' विवाहाचेच उद्गार सर्वत्र आढळतात. पतिपत्नींच्या प्रेमाच्या ऐक्याचें, मीलनाचें व अद्वैताचें चित्र आपल्या विवाहापूर्वींच ते रंगवीत होते. १८९६ सालीं वयाच्या २२ व्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला. त्यापूर्वीच्या कवितांत— ('तुजवीण')

वेणूंत नादसम नित्य सखे, हृदयांत
प्राणशी विहरशी उगम सुखाचा आंत

अशा ओळी आढळतात. विवाहापूर्वी लिहिलेल्या या ओळींत व्यक्त झालेली भावना कदाचित् केवळ कल्पनाविलास असूं शकेल. परंतु विवाहोत्तर जीवनांतहि त्यांच्या काव्यांत हीच भावना दिसून येते. यावरून त्यांच्या मनोधर्माचेंच तें एक वैशिष्ट्य असून तें स्वभावतःच सर्व काळीं व्यक्त झालें आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. विवाहानंतर १२ वर्षांनीं लिहिलेल्या कवितांत त्याच प्रेमभावनेचें स्वरूप दिसतें. त्यांतहि प्रणयाचा प्रथम अनुभव घेणाऱ्या राजकन्येच्या उरांतली धडपड त्यांना ऐकूं येते. वयाच्या ४५ व्या वर्षींहि, 'प्रेमोत्कर्ष मनें परस्पर जयीं आकर्षितो भूवरी' अशा वेळीं महाकवीस

सांगतां येणार नाहीं असें जें कांहीं तरी त्याचें–त्या मनःस्थितीचें–बरोबर चित्रण ते करितात.

उत्कंठा ढकली पदोपदिं पुढें प्रीती उडी घालवी
माळा व्याकुळ ही गळ्यांतिल करी, होई पळाचें युग

अशा रीतीनें प्रणयभावनेंतील सौन्दर्याचीं विविध चित्रें रंगविण्याचें त्यांचें कौशल्य त्यांच्या काव्यांत आरंभापासून अखेरपर्यंत दिसतें.

हें सौंदर्य शरीरनिष्ठ नाहीं. तें वासनेला लाचार झालेलें नाहीं. तें अलंकाराला हपापलेलें नाहीं. तें अंतःकरणांत उदय पावणारें आणि अंतकरणासच प्रतीत होणारें आहे. त्यांनीं स्त्रीमनाचीं विविध चित्रें रंगवून; ही प्रतीति व्यक्त केली आहे.

— सहज तुझी हालचाल मंत्रें जणुं मोहिते
— जन म्हणति सांवळी तुज सगळे.
करुणार्ह बिचारे ते अंधळे !

इत्यादि ओळींतून त्यानीं प्रेमाचें सोज्ज्वल, उदात्त स्वरूप वर्णन केलें. तसेंच प्रेमानुभवांत शारीरिक आकर्षणाहि किती प्रभावी असतें हेंहि,

— कांतेनें पहिल्या रसेंचि हृदयां या टाकिलें व्यापुनी
— कांते, त्वन्मूर्ति येतां अनुपम शयनागार लागे खुलाया

अशा रीतीनें त्यांनीं स्पष्टपणें व्यक्त केलें आहे. या भावनेपुढें सामाजिक पाश, सांकेतिक नीति, रूढि हींहि कांहीं क्षणीं दुबळीं ठरतात आणि एखाद्या विधवेचें मन

कुणि कसें म्हणा; कुणि करा हवें तें आतां—
ते कांत यापुढें मीहि तयांची कांता !

इतका आवेश दाखविण्यास सिद्ध होतें. परंतु या साहसास तयार न झालेलें व्यथित पापभीरु मन आंतल्या आत कसें व्याकुळ होत असतें तेंहि खालील काव्यपंक्तींत दिसतें :

सांगु तुम्हांला किती दयाळा ?
न घडे त्याचें नांव कशाला ?
— बोल न बोला एकहि यावर !
धैर्याचे हो ढळतिल डोंगर !
भलतें जाइल निघोनि उत्तर !
भागिदार व्हा नच नरकाला !

प्रेमाचा प्रथमानुभव, प्रेमाच्या प्राप्तीनंतरच्या सुखानुभवांतील पहिल्या क्षणाची अधीरता व उत्कटता, प्रिया व प्रियकर यांची मीलनांतील सर्वव्यापकता आणि धुंदी या सर्वांचीं रेखीव काव्यचित्रें त्यांनीं काढिलीं. परंतु विधवा मातेच्या जीवनांतलें दुःख याहिपेक्षां तीव्र असतें आणि त्यांत तिचें कांहीं निराळेंच सामर्थ्य प्रकट होतें.

मोलमजूरी करिन बाळा
भिक्षा मागिन रे वेल्हाळा
परि भरीन हीं तोंडें चिमणीं

अशा निर्धारानें ती विधवा आत्महत्येनें यातनांतून सुटण्याचा विचार रहित करून ‘ आई ’ म्हणून कष्टतर जीवनाचे आघात स्वीकारूं लागते. प्रिया, पत्नी, विधवा, माता अशीं स्त्रीमनाचीं विविध स्वरूपें तांबे यांच्या काव्यांत दिसतात. स्त्रीजातीबद्दल त्यांची दृष्टि ‘ भयचकित नमावें तुज रमणी ! ’ इत्यादि गीतांत व्यक्त झाली आहे. तेथें ते म्हणतात—

महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपती
समरधुरंधर वीर धीर-गति
स्थितप्रज्ञ हरि उरीं कोंडिती
प्रसव तयांचा तूं जननी !

सुंदर स्त्रीच्या अप्रतिम लावण्यदर्शनाचें पर्यवसान मागल्याची ओळख होण्यांत व्हावें, अशी त्यांची सौंदर्यास्वादाची भूमिका आहे.

पापाची स्मृति राहिली जर नरा पाहूनि ही सुंदरी
धिग्धिक त्या कळली अगाध हरिची नाहींच कारागिरी.

ही 'हरिची अगाध कारागिरी' त्यांना जशी तरुणतरुणींच्या सलज्ज कुजबुजींत ऐकूं येते तशी वृक्षझऱ्यांचें मधुर गूज जेथें आहे तेथेंहि दिसते. ती कारागिरी तांबे यांना आत्मत्यागानें चिरंजीव झालेल्या हुतात्म्यांच्या जीवनांतहि दिसते. 'चिरंजीव कोण' या कवितेंत ते म्हणतात :

तेची चिरंजीव जगीं जहाले,
— वेल्हाळ कांता गृहिं सोडुनिया
तोडोनिया जे घन मोहजाला,
ज्याला रुची अन्न असें त्यजोनी
यजोनि तेजा निजदेशकार्यी,

अशा हुतात्म्यांचीं जीवनें पाहिलीं कीं अल्पात्म्यांच्या मनास आपल्या कर्तव्यहीनतेची तीव्र बोंचणी लागते आणि

धिग्धिग् जीवन हें ! असें मन अतां धिक्कारितें गे मला
त्यातें तूं धरिशील काय हृदयीं पान्हा फुटोनी तुला ?

असे 'मातृभूमीप्रत' कळवळून केलेल्या विनवणीचे शब्द तोंडांतून बाहेर पडतात. आत्मदानानें जे चिरंजीव होतात त्यांची परंपरा जगांत अखंड आहे. असा एक महात्मा भूतलावर अवतीर्ण झाला आहे आणि भक्तिभावानें कविमन त्यास वंदन करूं लागलें आहे. 'वाटलें नाथ हो !' या कवितेंत (१९२७ सालीं) तांबे यांनीं असें वंदन केलें आहे.

वाटलें उघडलीं द्वारें तीं स्वर्गाचीं,
वाटलें धांवली माउलि ती गरिबांची
वाटलें पळालीं सकळ संकटें साचीं
गरिबांचा आला वाली !

अशा महात्म्यांच्या पुण्याईनें आतां मुक्तता होईल अशी आशा वाटावी आणि मुक्ततेचा क्षण येण्यापूर्वींच ते महात्मे पुन्हा निजधामीं जावयास निघालेले पाहिल्यावर

राजराजेश्वरा ! हो दयाळा !
तांतडी कां असें हो निघालां ?

असा आक्रोशहि लोकमान्यांस उद्देशून लिहिलेल्या कवितेंतून बाहेर पडला आहे. अशा कविता वाचल्यावर तांबे यांची आत्मनिष्ठा बाहेरच्या जीवनांतील सुखदुःखाशींहि आत्मीयतेनें एकरूप पावण्याइतकी व्यापक होती हें दिसून येतें.

तांबे यांनीं लिहिलेलीं नाट्यगीतें त्यांच्या भावगीतांइतकींच लोकप्रिय झालीं आहेत. नाट्यगीतांत इतरांच्या भावनांशींहि ते इतके समरस झालेले दिसतात कीं, त्यांत भावगीतांइतकीच उत्कटता आली आहे. तांबे यांच्या नाट्यगीतांनंतर मराठींत नाट्यगीतांची रचना अतिशय लोकप्रिय झाली. तांबे हे मराठी नाट्यगीतांचे प्रवर्तक ठरले आहेत.

काव्य कोणत्याहि परिणामाच्या हेतूनें जन्मास येत नाहीं असें ते आपल्या गद्य-लेखांतून वारंवार सांगतात; तरी श्रेष्ठ कलेचा हेतु व परिणाम हीं एकच असतात हें त्यांच्या काव्यावरून दिसतें. प्रचारात्मक वाटणाऱ्या कवितेचा त्यांना विलक्षण तिटकारा असला, कांहीं तरी संदेश देणारी कविता त्यांना कमअस्सल वाटली असली आणि त्या दृष्टीनें त्यांनीं केशवसुतांच्या काव्याविषयीं अप्रीति दाखविली असली तरी त्यांच्याच निर्हेतुक काव्यानेंहि वाचकांच्या जीवनांत कांहीं उद्बोधन व विकास होत असल्याचा अनुभव येतो. कवीनें स्वतः काव्य-निर्मिति करतांना जरी केवळ सौन्दर्यानुभवाचा आत्माविष्कार एवढाच हेतु, हीच आत्मनिष्ठा ठेवली असली तरी त्याची कलाकृति प्रगट झाली कीं तिचे परिणाम त्याच्या जीवनाच्या कक्षेपुरतेच राहत नाहींत. उदा., 'घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी' ही कविता लिहितांना कवि जरी आपल्यापुरतेंच मनांत कांहीं सांगत असला, तरी त्या वृत्तीशीं कवितेच्या साहाय्यानें अनेक वाचक एकरूप झाले कीं तेहि स्वतःशीं म्हणूं लागतात, 'घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी । रे खिन्न मना बघ जरा तरी !" तांबे यांचें 'रुद्रास आवाहन' वाचलें कीं एका जगड्व्याळ क्रांतीचें चित्र डोळ्यासमोर उभें राहतें. असंख्य

मुक्या मनांतल्या आशा हजारों जिभांनीं बोलूं लागल्या आहेत व गर्जूं लागल्या आहेत असें वाटतें. ‘ रुणु झुणु ये ’ हें गीत गुणगुणूं लागलें कीं अनेक मातृ-हृदयें उचंबळून येतात. तीं कवीला कदाचित् अज्ञातच राहिलीं असतील आणि पैलतीरीं लागलेल्या अनेक नेत्रांना ‘ रिकामे मधुघट ’ या कवितेंत व्यक्त केलेल्या हृदयाला ‘ भिवविणाऱ्या .संध्याछाया ’ जीवनप्रवासांत सोबती अचानक भेटल्यासारखा आनंद देतील !

तांबे यांच्या कवितेंत ही जी अनुभवाची एकात्मता अनुभवावयास मिळते यांतच त्यांच्या काव्याचें वैशिष्ट्य आहे. मनापासून वाटल्याखेरीज त्यांनीं कधीं कांहीं लिहिलें नाहीं आणि वाटलें त्या वेळीं,वाटलें तसें लिहिलें. त्यांच्या मनावर विविध अनुभवांचे जे संस्कार झाले होते ते त्यांच्या काव्यांत जसेच्या तसे प्रति-बिंबित झाले आहेत.कारण त्यांनीं काव्यलेखनांत स्वतःच्या गरजेपलीकडे व समा-धानापलीकडे दुसरा हेतुच बाळगला नाहीं. त्यांच्या काव्यसंग्रहांत ते कधीं लहान मुलाबरोबर ‘ चिंवाचिंव चिमणी छतांत ग ’ हें गाणें गातांना दिसतात, कधीं ‘ रमणिसंगमा उत्सुक ’ अशा हृदयानें प्रियेची मार्गप्रतीक्षा करतांना दिसतात, कधीं प्रियकरासमोर बावरलेल्या नववधूची गोड धांदल पाहण्यांत रंगतात, तर कधीं प्रेमप्रसंगांत अचानक गवसलेल्या तरुणीची ‘ दृष्ट ’ काढीत बसतात. कोठें ते जिवलगेस ‘ ठावा न सुखाचा वारा ’ म्हणून हळहळतील, तर केव्हां परित्यक्तेच्या दुःखाला साथ देत ‘ कां रे जाशी मज त्यजुनी ’ असें त्या क्रूरास विचारतील. या विविध मनोवृत्तींत शैशवापासून तों वृद्धत्वापर्यंत त्यांच्या जीवनाच्या विकासाचें दृश्य दिसतें आणि शेवटीं पूर्णाहुतीसाठीं जीवनाचें विकसित पुष्प हातांत घेऊन ते महाप्रयाणास सिद्ध आहेत असें दिसूं लागतें.

— कोणि आणूं नका आंसवें लोचनीं.
छे ! न ही शून्यता ! पूर्णता सद्‌गती !
— आज वीणेवरी भगवती शारदा
साममन्त्रावली स्वैर आलापु ती.
— आज पुष्पांजली स्थण्डिलीं अर्पुनी
स्वस्तिवचनीं करा सांगतासिद्धि ती

अशी त्यांची मनःस्थिति १९३५ च्या सुमारास झालेली दिसते. 'दिव्याङ्गनेच्या ओढीनें' ते आपले रिकामे मधुघट पुन्हा भरण्यासाठीं इहलोकांतून परलोकीं गेले. त्या वेळीं रसिकहि असेंच म्हणूं लागले—

ऊठ हे मनोभिराम,
तिष्ठतसें मी सकाम;
रुदन करीं, कोण परी मूर्ति ती जिवाची ?

तांबे यांची मूर्ति यापुढें दिसली नाहीं तरी त्यांचें काव्य आपलें सांत्वन करीत राहील.

फूल गळे, फळ गोड जाहलें,
बीज नुरे, डौलांत तरु डुले;
तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे,
का, मरणिं अमरता ही न खरी ?
मना, वृथा कां भीशी मरणा ?
दार सुखाचें तें हरि-करुणा !
आई पाही वाट रे मना,
पसरोनि बाहु कवळण्या उरीं.

त्या जगन्माउलीच्या अंकावर ते आतां शांत झोंप घेत आहेत.

जीवितांतील पार्थिव सुखानें वेडें झालेलें त्यांचें मन प्रौढपणीं अशा कांहीं चिरंतन शांतीचा शोध करूं लागलें होतें. या जीवनांतील हरीच्या जादुगिरीनें त्यांचें मन आनंदानें नाचूं लागे, त्याच्यामागें धांवूं लागे आणि त्याच वेळीं मधूनमधून त्यांना पैलतीरावरून हांक ऐकूं येई. त्या हांकेसरशी मनाला निराळीच ओढ वाटे. या जीवनाइतकेंच तेंहि जीवन त्यांना आनंदमय वाटत होतें. जीवनाचा तिरस्कार त्यांना कधीं वाटला नाहीं. पैलतीरावरच्या जीवनाची अस्फुट भावना होऊं लागल्यावर ते तिकडे जाण्याची मनाची तयारी करूं लागले होते. मृत्यूचें आव्हानशृंग ऐकूं येऊं लागल्यावर ते

भयभीत झाले नाहींत. उलट ते सांगतात, ‘मीं आलोंच. तयारीच चालली आहे.’

आशेनें कीं नैराश्यानें,
माधुर्यानें कीं लवणानें,
भरे कुंभ जो क्षणाक्षणानें
निमिषांत तुझ्या पदिं वाहतसे.

‘महाप्रस्थानांत’ ही तयारी कशी चालली आहे पहा :

चल पुढें मुकाट्यानें तूं,
आठवी कुलस्वामीला,
डोळ्यांस अमंगल पाणी
आणीं न अशा शुभ वेळां.
— जरि वाट तुला नच ठावी
तीं ऐक पाउलें प्राणा
रे धीर धरीं रे पोटीं, संगि ये जगाचा राणा.

मनाची महाप्रयाणासाठीं तयारी झाल्यावर दुनियेचा ‘निरोप घेतांना’

सारे प्रेमीजन, करा बोळवण
पुढें आठवण, राहूं द्यावी !

अशी त्यांनीं विनंति केली आहे. त्यांच्या अविस्मरणीय काव्यानें तें कार्य पूर्णपणें केलेंच आहे.

‘कुस्करूं नका हीं सुमनें’

अशी रसिकांना कळवळून विनंति करण्याची आवश्यकता नाहीं हें मराठी काव्यप्रेमी वाचकांनीं आपल्या रसिकत्वानें दाखविलें पाहिजे.

गेली ज्योति विझोनिया : : १

(सुनीत)

गेली ज्योति विझोनिया मग फुका फुंका तयाला किती,
ओता आंत घृता, रचोनि समिधा, प्रार्था फुलें वाहुनी—
झालें स्थण्डिल थंडगार मृत तें, ज्योती न ये आंतुनी,
चालूं द्या मग वेदघोष तुमचा, ती वेदिशाला रिती.
गेली ती शुचिता, पवित्र झळके कोठोनि कान्ती तिथें?
लावा दीपशतां, मशाल उजळा, कर्पूर जाळा उठा,
घण्टा घूर्ण पिटा, फुका मग फुका शंखा, नगारा पिटा—
थट्टा ती मग वस्तुची! सकळही कीं फोल छायाचि ते.
प्रीतीज्योति विलासिनीच हृदया टाकूनि गेल्यावरी
सारी भूप्रमदावली मग झटो, पेटेल कां ती तिथें?
गेली जादु, पिशाच विश्व मग हें निस्सत्त्व छायेपरी;
इन्दू, इन्दु न तो; पिशाच विधुचें! तारे, रवी हीं भुतें!
"जातां मी रविचन्द्र येतिल जसे तैसेच"—कां गे अशी
कान्ते, निष्ठुर बोलुनी हृदय हें फाडूनिया टाकिशी?

देवास, ता. ३ ऑगस्ट १९०३]

पन्नास वर्षांनंतर : : २

(जाति–मुद्रिका)

तूं हुबेहूब साउली त्याच मूर्तिची—
हरपली दिवंगत झाली ! जी मूर्ति, साउली तिची १
भटकतां विदेशीं दीन हीन जी मुली,
कधिंकधीं मनोमय ऐशा स्वप्नभूमधें भेटली. २
संपला दिवस, गे अतां सांज जाहली;
कधिं घोर रात्र ये ऐशी हुरहूर जया लागली. ३
त्याचिया उषेचें चित्र, तया दाविशी !
कां जन्मभरी रचिली गे ती घडी अन्तिं मोडिशी ? ४
तें विकसित कमलापरी बिंब, ती प्रभा—
सौवर्ण शरांसम हा हा ! ते किरण झोंबती नभा; ५
तें हरित पल्लवांतील मंजु कूजन,
उघडणें नयन वेलींचें, तें त्यांचें आंदोलन ! ६
आवरीं, आवरीं मुली ! जाइं निर्दये !
जाईल जीव हा माझा पाहतां चित्र तें बये ! ७
लाविलें दार जखडोनि, कुलुप घातलें,
तें वाद्य उघडुनी हा हा ! कळ फिरवूं मन धांवलें, ८
गत सूर ऐकतां भान न उरलें मुली,
जा ! पुरे करीं तव माया, हा हाय हद्द जाहली ! ९
चळ भरला म्हणाशिल मला खरें तें मुली,
विसरूनि मला मी गेलों पाहूनि तुला या स्थळीं १०

बालार्क-किरण हे तुला न्हाउं घालिती,
या संध्याभेसुर छाया   चहुंकडे मला घेरिती. ११
—चढणीवर पाउल तुझें, उतरणीवरी
भरभरां पाउलें माझीं   पडतात सावरीं तरी. १२
तुज मण्डोळ्या प्रीतिच्या शोभती, परी
वाकलों मृताशाभारें   वाहुनि त्या पाठीवरी. १३
यापरी कोण तूं, कोण मीहि आठवें;
जें मेलें गेलें त्याचें   भूत गे कशाला हवें ? १४
जा ! जाइं इथोनी, सुखें मरूं दे मला,
या लीला त्यास्तव राखीं   जो प्रीतिमदें झिंगला. १५
परि दया करीं त्यावरी जया भेदिशी;
नच हत्या करिं कवणाची   बघ दशा होय मम कशी ! १६
तूं नात जिची गे पणतू होउत तिला !
रडणार कोण मजसाठीं ?   नशिबास नर्क ठेविला ! १७

गुदरखेडा, मार्च १९१०]

भयचकित नमावें तुज रमणी ! : : २

(जाति–प्रणयप्रभा, राग–भूप)

भयचकित नमावें तुज रमणी !
जन कसे तुडविती तुज चरणीं ? ध्रु.

महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपति,
समरधुरंधर, वीर धीरगति,
स्थितप्रज्ञ हरि उरीं कोण्डिती,
प्रसव तयांचा तूं जननी. १

भूत निघाला तव उदरांतुन,
वर्तमान घे अंकीं लोळण,
भविष्य पाही मुली, रात्रदिन
तव हांकेची वाट मनीं. २

तुझ्या कांतिनें चंद्र झळझळे,
फुला फूलपण मुली, तुजमुळें,
रत्नीं राग तुझा गे उजळे,
तुझ्यास्तवच हीं प्रिय भगिनी ! ३

प्रतापगड, ता. ३० सप्टेंबर १९२०]

नववधू प्रिया, मी— : : ३

(जाति–नववधू, राग–ललत)

नववधू प्रिया ! मी बावरतें;
लाजतें, पुढें सरतें, फिरतें. ध्रु.
कळे मला तूं प्राणसखा जरि,
कळे तूंच आधार सुखा जरि,
तुजवांचुनि संसार फुका जरि,
मन जवळ यावया गांगरतें. १
मला येथला लागला लळा,
सासरिं निघतां दाटतो गळा,
बागबगीचा, येथला मळा
सोडितां कसें मन चरचरतें ! २
जीव मनींच्या मनीं तळमळे
वाटे बंधन करुनि मोकळें
पळत निघावें तुजजवळ पळें
परि काय करूं ? उरिं भरभरतें. ३
चित्र तुझें घेऊनि उरावरि
हारतुरे घालितें परोपरि,
छायेवरि संतोष खुळी करि,
तूं बोलवितां परि थरथरतें. ४
अतां तूंच भयलाज हरी रे !
धीर देउनी ने नवरी रे !
भरोत भरतिल नेत्र जरी रे !
कळ पळभर मात्र ! खरें घर तें ! ५

प्रतापगड, ता. १२ ऑक्टोबर १९२०]

घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी? : : ४

(जाति-नववधू, राग-केदार)

घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी,
रे खिन्न मना, बघ जरा तरी! ध्रु०
ये बाहेरी अंडें फोडुनि
शुद्ध मोकळ्या वातावरणीं,
कां गुदमरशी आंतच कुढुनी?
रे! मार भरारी जरा वरी १
प्रसवे अवस सुवर्णा अरुणा,
उषा प्रसवते अनंत किरणां,
पहा कशी ही वाहे करुणा
कां बागुल तूं रचितोस घरीं? २
फूल हंसे कांट्यांत बघ कसें,
काळ्या ढगीं बघ तेज रसरसे,
तीव्र हिमांतुनि वसंतहि हंसे,
रे, उघड नयन, कळ पळे दुरी. ३
फूल गळे, फळ गोड जाहलें,
बीज नुरे, डोलांत तरु डुले;
तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे;
का, मरणिं अमरता ही न खरी? ४
मना, वृथा कां भीशी मरणा?
दार सुखाचें तें हरि-करुणा!
आई पाही वाट रे मना,
पसरोनि बाहु कवळण्या उरीं. ५

इंदूर, ता. २९ ऑक्टोबर १९२०]

रुद्रास आवाहन : : ५

(जाति–वीरभद्र, राग–शंकरा)

डुम्‌डुमत डमरु ये, खण्‌खणत शूल ये,
    शंख फुङ्कीत ये, येइ रुद्रा !
प्रलयघनभैरवा, करित कर्कश रवा
    क्रूर विक्राळ घे क्रुद्ध मुद्रा ! ध्रु०

कडकडा फोड नभ, उडव उडुमक्षिका,
खडबडावि दिग्गजां, तुडव रविमालिका,
मांड वादळ, उधळ गिरि जशी मृत्तिका—
    खवळवीं चहुंकडे या समुद्रां ! १

पाड सिंहासनें दुष्ट हीं पालथीं,
ओढ हत्तीवरुनि मत्त नृप खालती,
मुकुट रंकास दे, करटि भूपाप्रती–
    झाड खट्‌खट तुझें खड्‌ग क्षुद्रां ! २

जळ तडागीं सडे, बुडबुडे, तडतडे—
' शांति ही ! ' बापुडे बडबडति जनकिडे !
धडधडा फोड तट ! रुद्र, ये चहुंकडे,
    धगधगित अग्निमाधिं उजळ भद्रा ! ३

पूर्वीं नरसिंह तूं प्रगटुनी फाडिले
दुष्ट जयिं अन्य गृहिं दरवडे पाडिले,
बनुनि नृप, तापुनी चंड, जन नाडिले—
    दे जयांचें तयां वीरभद्रा ! ४

इंदूर, ता. २६ नोव्हेंबर १९२०]

रुणुझुणु ये ! : : ६

(जाति–शुभवदना)

रुणुझुणु ये, रुणुझुणु ये, झणकारित वाळा !
लुटुलटुलटु दुडुदुडुदुडु ठुमकत ये बाळा ! ध्रु०
धुंदि अजुनि रजनिनयनिं,
सावरुनि पदर धरुनि
शुभवदना उडुरदना देइ जांभयाला १
दिग्ललना धौतमुखी
रत्नदीप कनकतबकिं
घेउनिया बाहति या बालभास्कराला. २
काकड–आरति करिती
देवगृहीं नवयुवती;
आळविती; जागविती नंद–नंदनाला. ३
रजनितनय मारुतगण
नृत्य करिति चपलचरण,
तोम् तननन झूम् झननन करिति गायनाला. ४
जागति बघ चिउकाऊ,
लागति घरट्यांत गाउं ;
डोलति तरु, लागति करुं ते हरिभजनाला. ५
जागति गोठ्यांत गाइ,
पाजति वत्सांस पाहिं;
ये, रांगे, कळं लागे माझिया स्तनांला ! ६

अजमेर, ता. २४ जांनेवारी १९२३]

सहज तुझी हालचाल— : : ७

(जाति–अरुण, राग–भैरवी)

सहज तुझी हालचाल मंत्रें जणु मोहिते. ध्रु.

सहज चालणेंहि तुझें,
सहज बोलणेंहि तुझें,
सहज पाहणेंहि तुझें
मोहनि मज घालितें. १

संसृतिचा घोर भार
बघतां तूं एकवार
विलया सखि, जाय पार,
देहभान लोपतें. २

देवी, वनदेवि म्हणूं,
स्वप्न, भास काय म्हणूं ?
प्रतिभा कीं भैरवि म्हणूं ?
मति माझी कुंठते. ३

एकवार बघ हांसुन
डळमळेल सिंहासन !
तळमळतिल मनिं सुरगण
हास्यास्तव खास ते. ४

ही अपूर्व शक्ति सगुण
झाडितसे मम अंगण
हें माझें भाग्य बघुन
जळफळतिल देव ते. ५

लष्कर–ग्वाल्हेर, ता. ३ एप्रिल १९२७]

रिकामे मधुघट : : ८

(जाति–नववधू, राग–बागेश्री)

मधु मागशि माझ्या सख्या, परी
मधुघटचि रिकामे पडति घरीं ! ध्रु०

आजवरी कमळाच्या द्रोणीं
मधू पाजिला तुला भरोनी,
सेवा ही पूर्विची स्मरोनी,
करिं रोष न सखया, दया करीं. १

नैवेद्याची एकच वाटी
अतां दुधाची माझ्या गांठीं,
देवपुजेस्तव ही कोरांटी
बाळगीं अंगणीं कशी तरी. २

तरुण-तरुणिंची सलज्ज कुजबुज,
वृक्षझऱ्याचें गूढ मधुर गुज,
संसाराचें मर्म हवें तुज,
मधु पिळण्या परि रे बळ न करीं ! ३

ढळला रे ढळला दिन सखया !
संध्याछाया भिवविति हृदया,
अतां मधूचें नांव कासया ?
लागले नेत्र रे पैलतिरीं. ४

लष्कर–ग्वाल्हेर, १९३३]

वाटेच्या वाटसरा ! : : ९

(जाति–मुद्रिका)

या, या हो, या हो रसिका, येथें लपा,
जो शब्द बाळपणिं गेला त्याचा हा तोटानफा.
ती काय बोलते ऐका चोरुनि जरा,
त्या तिऱ्हाईत पांथस्था जो आला तीच्या घरा.

(ओवी)

" जिवाचे लागेबान्धे
ठाव नाहीं सख्या भावा;
वाटेच्या मुशाफरा
जाई जाई दुजा गांवा. १

जन्मोजन्मींचं तें
तळां गेलं आतां पाप,
गुहेच्या अंधारांत
लोपलं रे आपोआप. २

चाळवोनी आतां
ओढिशीं का वरवर ?
वाटेच्या वाटसरा,
दृष्ट जादूची आवर. ३

बिळांत झोपे नाग,
नको घालूं रे फुंकर;
चाळवून त्याला
नको ओढूं वरवर. ४

असावधपणीं
शब्द गेला कधीं काळीं,
भरल्या संसारांत
नको फोडूं रे किंकाळी! ५

झालं गेलं आतां!
नाहीं त्याचा मागमूस;
माझे आई गंगे,
कां रे उकरिशी कूस? ६

सांज झाली तरी
जाई जाई दुजा गांवा;
वाटेच्या वाटसरा,
नको साधूं पुरा दावा. ७

कालवूं विष नको
भरलेल्या आतां ताटीं;
झालं गेलं त्याची
कशासाठीं आटाआटी? ८

जन्मजन्मींच्या रे
तुझ्या ऋणानुबंधाची
गोष्ट लांब गेली,
वाट पुढील जन्माची. ९

पुढील जन्मीं आतां
तुझा हिशेब करीन;
गहाण जीव माझा,
मी या जन्मीं पराधीन—" १०

लष्कर–ग्वाल्हेर, ता. २८ फेब्रुवारी १९३५]

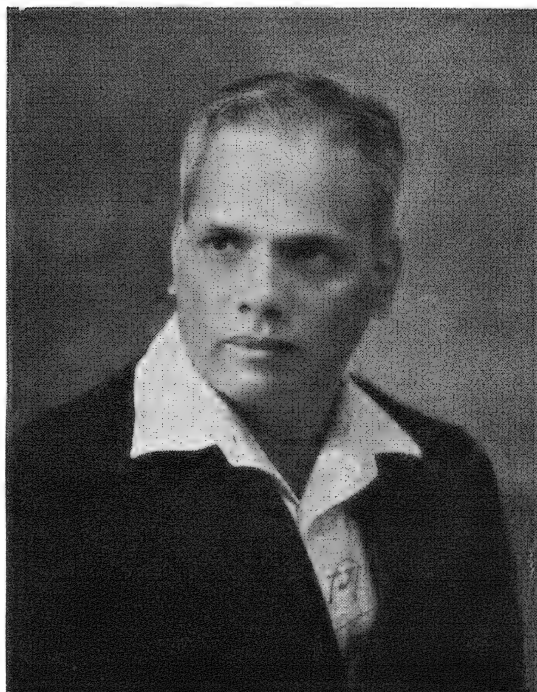
शंकर केशव कानेटकर

आधुनिक काव्य-रसिकांच्या तोंडीं 'गिरीश-यशवंत', 'यशवंत-गिरीश' अशीं नेहमीं जोडीनें नांवें येतात. आणि त्यांत बराच अर्थहि आहे. कारण आधुनिक काव्याकडे रसिकांचें मन वळविण्यास या कवींचें काव्य बरेंच कारणीभूत झालें आहे.

गिरीशांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांतील फत्यापूर या गांवीं (त्यांच्या आजोळीं) २८ ऑक्टोबर १८९३ रोजीं झाला. त्याच जिल्ह्यांतलें रहिमतपूर हें त्यांचें मूळ गांव. साताऱ्च्या इतिहाससंपन्न वातावरणांत त्यांचें इंग्रजी ५ वीपर्यंतचें शिक्षण झालें. १९१० सालीं त्यांना पुण्याच्या वास्तव्याचा लाभ झाला. पुण्यास न्यू इंग्लिश स्कूलमधून ते १९११ सालीं मॅट्रिक झाले. तरुणपणींच विद्येच्या माहेरीं येतां आल्याबद्दल गिरीशांना अतिशय धन्यता वाटावी यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. पुढें पुढें अनेक कारणांनीं पुणें आणि डे. एज्यु. सोसायटीच्या शिक्षणसंस्था यांच्याशीं त्यांचा जास्त निकट संबंध येत गेला. आपल्या उत्कट भावगीतांतून त्यांनीं या संबंधांतील जिव्हाळा वारंवार व्यक्त केला आहे.

मॅट्रिक झाल्यावर महाविद्यालयांत प्रवेश करण्यासाठीं त्यांचें मन आतुर झालें होतें. फर्ग्युसन कॉलेजांत त्यांनीं प्रवेशहि केला होता. परंतु पहिल्या वर्षांत शिकत असतानांच ते परिस्थितीच्या भोंवऱ्यांत सांपडले. त्या विपरीत परिस्थितीशीं त्यांना एकोणीस वर्षें झगडावें लागलें.

त्यांनीं कॉलेजांत प्रवेश केला आणि वडिलांवर कांहीं तोहमत येऊन त बंदीवान् झाले! कुटुंबाचा एकमेव आधार बंधनांत अडकल्यामुळें सर्व कुटुंब निराधार झालें. गिरीशांच्या तरुण मनांतील उमेदी जमिनीवर कोसळल्या आणि वयाच्या १९ व्या वर्षींच त्यांना कुटुंबपोषणाचा भार अंगावर घ्यावा लागला. परंतु जीवनाच्या पुष्पोद्यानांत प्रवेश करीत असतांनाच तेथें एकदम कांट्याकुट्यांचें रान माजलें तरी गिरीशांनीं मोठ्या धैर्यानें तें रान पायांखालीं तुडवीत आपलें मार्गक्रमण चालू ठेविलें. परिस्थितीनें त्यांची अतिशय कुचंबणा चालविली होती आणि प्रपंचभाराखालीं मन खचून जात होतें तरी त्यांनीं आलटून पालटून नोकरी व अभ्यास करीत करीत शेवटीं १९२२

शंकर केशव कानेटकर (गिरीश)

जन्म : २८ ऑक्टोबर १८९३

सालीं बी.ए. पर्यंत मजल गांठली. आणखी दोनच वर्षांनीं एम्. ए. होऊन अभ्यासक्रम पुरा व्हावयाचा. परंतु धाकट्या भावंडाच्या शिक्षणासाठीं त्यांना पुन्हा थांबावें लागलें आणि शेवटीं १९३० सालीं ते एम्. ए. झाले.

१९११ ते १९३० हीं एकोणीस वर्षें गिरीशांच्या जीवितांतील खडतर तपश्चर्येचीं होतीं. परंतु त्या संकटकालाचाहि त्यांनीं जास्तींत जास्त लाभ करून घेतला. भोंवतालच्या व्यवहारी जगांत वावरत असतां चांगला, वाईट, मित्र, शत्रु यांची त्यांना पदोपदीं पारख करावी लागली. या विपरीत परिस्थितींत त्यांना प्रा. वि. ब. नाईक यांच्यासारखे थोर गुरु लाभले. माणुसकीच्या सामर्थ्यानें जीवनांत असह्य परिस्थितींतहि टिकाव धरतां येतो याचा त्यांना अनुभव आला.

या माणुसकीच्या आधारावरच ते महान् संकटातून पार पडले आणि विद्याभ्यासाचें आपलें आवडतें ध्येय १९ वर्षांच्या दीर्घ संकटकालांतूनहि त्यांना गांठतां आलें. अशा दृष्टीनें या संकटकालांत गिरीशांच्या मनाची फारच चांगली घडण झाली. हेंच त्या वाईटांतून चांगलें निघालें. त्या कालांत त्यांनीं दाखविलेली कर्तव्यनिष्ठा ही वैयक्तिक ध्येयनिष्ठेपेक्षांहि थोर आहे. कौटुंबिक व वैयक्तिक अशा दोन्ही कर्तव्यांतून यशस्वीपणें उत्तीर्ण होणें हें त्यांचें जीवनांतलें मोठें यश आहे.

१९३० सालीं फलटणकरांनीं डे. ए. सोसायटीकडे हायस्कूलच्या मुख्याध्यापकाच्या जागेसाठीं एखाद्या योग्य माणसाची मागणी केली. सोसायटीनें गिरीशांची त्या जागेसाठीं निवड केली. चार वर्षांत त्यांनीं फलटण येथें आपल्या सुजनत्वानें अतिशय मोठा लौकिक मिळविला. १९३४ सालीं ते फर्ग्युसन कॉलेजांत मराठीचे प्राध्यापक झाले. १९३७ सालीं ते पुणें न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें असिस्टंट सुपरिंटेंडेंट म्हणून काम करूं लागले. १९३९ सालीं सोसायटीनें मुलींचें हायस्कूल काढण्याचें ठरविलें. त्या नव्या शिक्षणसंस्थेच्या कामीं गिरीशांची योजना करण्यांत आली. (आज त्या हायस्कूलला अहिल्यादेवींचें नांव लाभलें आहे.) त्या शाळेच्या स्थापनेपासून तों तिला अल्पावधींत नांवारूपास आणण्यापर्यंत गिरीशांनीं अतिशय यशस्वीपणें कार्य केलें. हल्लीं ते सांगली येथें विलिंग्डन कॉलेजांत मराठी विभागाचे मुख्य प्राध्यापक आहेत.

कोणत्याहि कार्यांत गिरीशांची योजना झाली तरी तेथें ते आपलेपणाचें वातावरण निर्माण करतात आणि अंगीकृत कार्यांत अल्पावधींत रमून जातात असा त्यांचा लौकिक आहे. अनुभवानें संपादिलेल्या माणुसकीचें स्वरूप त्यांच्या कार्यांत नेहमीं प्रकट होतें. त्यांच्याशीं ज्यांचा ज्याचा संबंध येतो ते सर्व लहान, थोर, विद्यार्थी, सहकारी शिक्षक आणि सहकारी प्राध्यापक, विविध क्षेत्रांतील कनिष्ठांपासून वरिष्ठांपर्यंत सर्व लोक गिरीश यांच्याबद्दल बोलतांना जो जिव्हाळा दाखवितात तोच त्यांच्या व्यापक सहानुभूतीचा आणि कर्तव्यनिष्ठेचा चालता बोलता पुरावा आहे.

भोंवतालचीं माणसें आपलींशीं करण्यांत ते जी व्यापक सहानुभूति आणि समरसता दाखवितात तीच त्यांच्या काव्यांतहि आढळते.

पुण्यांत आल्यावर अनंततनय, बालकवि, रेंदाळकर, अरविंद, अत्रे, अज्ञातवासी इत्यादि साहित्यिकांचा स्नेह त्यांना लाभला. त्या वेळीं लौकिकदृष्टया ते इतरांपेक्षां कोठें मागेंपुढें असले तरी अभिजात काव्यशक्तीमुळें कवि म्हणून त्या वेळच्या प्रथितयश कविमंडळांत ते सहज मिळून गेले. गिरीशांनीं आपल्या लहानथोर कविमित्रांची मैत्री चिरस्थायी करण्याच्या भावनेनें १९२० सालीं अरविंद, अत्रे, अज्ञातवासी व अनंततनय यांच्या सहकार्यानें श्रीमहाराष्ट्रशारदामंदिर ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेंतूनच १९२३ सालीं रविकिरणमंडळ हें शारदामंदिराचें जणुं काय एक कार्यकारी मंडळ तयार झालें. समानधर्मी माणसांना एकत्र आणून त्यांची संघटना करण्याचें गिरीशांचें कौशल्य आणि अभिरुचि रविकिरणमंडळाच्या कार्यांत नेहमीं व्यक्त होई. आदरातिथ्य, गुणी माणसांच्या परिचयाची अगदीं तीव्र ओढ इत्यादि स्वभावविशेषानें गिरीश रविकिरणमंडळाशीं एकजीव झाले. रविकिरणमंडळ म्हणजे गिरीशांचें घर असें होऊन गेलें. आज अडगळीसारखें झालेलें "४६१ शनिवार, पुणें" हें घर त्या वेळीं महाराष्ट्रांत पुढें ख्यातनाम झालेल्या कविवरांचें विश्रांतिस्थान होतें.

यशवंत, माधव जूलियन, माडखोलकर, दिवाकर, रानडे दंपती, विठ्ठलराव घाटे हे पुढें आपापल्या स्वयंसिद्ध प्रतिभेनें विख्यात झाले. त्यांच्या गुणांचा विकास होत होता त्या वेळीं गिरीशांच्या घरीं 'रविकिरणमंडळ' म्हणून हे प्रथितयश प्रतिभावंत दर रविवारीं नियमानें आणि एरव्हीं

अनियामितपणें किती तरी वेळा एकत्र बसत-उठत असत आणि एकमेकांच्या काव्यांचा आनंद् लुटीत असत! विशेषतः यशवंत–गिरीश व गिरीश-माधव जूलियन या जोडींच्या बैठका विशेष होत. या दृष्टीनें तो काळ त्या त्या व्यक्तींच्या जीवनांत तर अविस्मरणीय आहेच. परंतु त्यांच्या कर्तृत्वानें त्या कालखंडास (१९२० ते १९३५) मराठी काव्याच्या इतिहासांतहि आज एक विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे. रविकिरणमंडळांत गिरीश हें एक मोठें आकर्षण होतें.

मराठी काव्याची आधुनिकता जास्त प्रभावी करण्यासाठीं रविकिरण-मंडळांतील सप्तर्षि एकत्र आले होते, आणि तें कार्य त्यांनीं यशस्वीपणें केलें आहे. त्यांत गिरीशांनीं भरीव कार्य केलें आहे.

सामाजिक सुधारणेस अत्यावश्यक अशी विचारपरंपरा आणि तत्त्वज्ञान काव्यद्वारां प्रसृत करणें हें रविकिरणमंडळाच्या ध्येयांपैकीं एक प्रमुख ध्येय होतें. गिरीशांनीं आपल्या काव्यांतून याच ध्येयाची हेतुपुरस्सर जोपासना केली आहे.

त्यांचें काव्य हरिभाऊ आपटे यांच्या 'करमणुकीं'तून (१९११, दिल्ली दरबार अंक) प्रथम प्रकाशांत आलें. रविकिरणमंडळाच्या ध्येयाची दीक्षा घेण्यापूर्वी त्यांच्या कविता 'करमणूक', 'चित्रमयजगत्', 'काव्यरत्नावली', 'मनोरंजन' इत्यादि नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होत होत्या. परंतु मंडळाचें प्रकाशन म्हणून प्रसिद्ध झालेलें 'अभागी कमल' (१९२३) हें खंडकाव्य रसिकांच्या दृष्टीस पडलें तेव्हां त्यांतील निश्चित तत्त्वज्ञानानें गिरीशांचें वैशिष्ट्य प्रगट झालें. एका वाचक–भगिनीनें "पण लक्षांत कोण घेतो!" या कादंबरीबरोबर 'अभागी कमले'चा उल्लेख करून त्या काव्याचा अनाहूत–पणें गौरव केला. त्या पहिल्या खंडकाव्यानें गिरीशांनीं रसिकांचें लक्ष वेधलें आणि त्या काव्यांतील विधवेच्या करुण जीवनानें वाचकांचीं अंतःकरणे हालविलीं. त्या काव्यांत त्यांच्या काव्यविशेषांचाहि वाचकांस परिचय झाला. घोटीव रचना व निर्दोष शब्दयोजना या गुणांनीं प्रथमदर्शनींच त्यांची कविता वाचकांचें मन आकृष्ट करते आणि परिचयानें उत्तम कलाकृतीच्या आस्वादाचा आनंद देते. 'अभागी कमल' मध्यें वैधव्याची करुण कहाणी त्यांनीं रंगविली तर 'कला' (१९२६) या खंडकाव्यांत त्यांनीं मिश्र-

विवाहाचें मंडन केलें. १९२८ सालीं त्यांची ‘ आंबराई ’ प्रसिद्ध झाली. ग्रामीण जीवनावरील तें पहिलें खंडकाव्य आहे. त्या खंडकाव्यांत त्यांनीं आपल्या रसवंतीचें भरास आलेलें सौन्दर्य प्रगट केलें. त्यानंतर ‘ कांचनगंगा ’, ‘ फलभार ’ आणि ‘ मानसमेघ ’ या स्फुट कवितासंग्रहांत त्यांच्या भावगीतांचें सौन्दर्य व्यक्त झालें आहे.

त्यांच्या कवितांत भावनेच्या प्रक्षुब्ध स्वरूपापेक्षां त्यांचें संयत स्वरूप व विचारांचें गांभीर्य जास्त आढळतें, आणि कलात्मक सौन्दर्यामुळें त्या कविता दीर्घकालपर्यंत मनांत निनादत राहतात. सहजासहजीं मिळेल त्या प्राप्तींत, जमलेल्या साहित्यांतून टापटिपीचें सौन्दर्य उभें करून स्वतःच्या वृत्तीनें सर्वत्र आनंदाचें वातावरण उत्पन्न करणाऱ्या सुगृहिणीसारखी त्यांची कविता आहे. ‘ आंबराई ’तील निसर्गवर्णनें जितकीं हुबेहूब डोळ्यांसमोर उभीं राहतात, तितकेच ‘ कांचनगंगे ’तील (१९३०) सारंगीवाला, कृतज्ञता, शूर्पणखा इत्यादि प्रसिद्ध भावगीतांतील प्रसंगहि वाचतां वाचतां मनांत रंगूं लागतात. ‘ काव्यशिल्पी ’ असें त्यांचें वर्णन एका टीकाकारानें केलें आहे. तें शिल्प एखादें दृश्य, एखादा प्रसंग किंवा सूक्ष्म भावना ‘ घडविण्यांत ’ स्पष्ट दिसतें. नागर जीवनाइतकीच ग्रामीण जीवनाविषयींही त्याना आपुलकी असल्यानें त्यांनीं विशेषतः महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांच्या नि कामकऱ्यांच्या जीवनांतील विविध प्रसंग वेळोवेळीं रंगविले आहेत. १९३९ सालीं त्यांनीं हिंदुस्थानची सफर केली. त्या प्रवासांत रसिकपणें पाहिलेलीं हिमालयांतील स्वर्गतुल्य आनंद देणारीं अविस्मरणीय दृश्यें, ‘ मानसमेघ ’ (१९४३) या नव्या कवितासंग्रहांत काव्यरूपानें रसिकांपुढें प्रगट झालीं आहेत. या नव्या कवितासंग्रहांतहि उत्तुंग शिखरावरील मानस-मेघांच्या भावचित्राबरोबरच सपाटीवरचे ‘ सुंदर हिरवे माळ ’ आहेत. दिवाळी डोळ्यांसमोर दिसत असतां दुष्काळाच्या कल्पनेनें भांबावलेलें एका कष्टाळू शेतकऱ्याचें अंतःकरण ‘ दौल्याची दिवाळी ’ या कवितेंत दिसतें. गेल्या ३।४ वर्षांत जगभर जी रणधुमाळी माजली तिचींहि परिणामकारक भावचित्रें त्या काव्यसंग्रहांत आहेत.

भोंवतालच्या जीवनाकडे पाहतांना एखाद्या कवीचें मन संतापानें बेभान होतें. जगांतील अन्याय आणि अरेरावी पाहून, दुःखितांचे आक्रोश ऐकून,

सत्तामदानें झिंगलेल्यांचा नंगानाच पाहून कोणी 'रुद्रास आवाहन' कर ; कोणी 'क्रांतीचा जयजयकार' करतो तर कोणी आवेशानें 'गुलामांचा गाऱ्हाणीं' जगाच्या वेशीवर टांगतो. कवीच्या वृत्तीप्रमाणें अनुभवाची प्रतिक्रिया होते. त्याच जीवनांत, त्याच संसारवनांत हिंडत असतां गिरीशांच्या-सारखा कवि त्या अरण्यांतील छायेच्या जागीं आपणांस घेऊन जातो आणि तेथें प्रभुकृपेचें स्तवन करीत रसिकांस रंजवितो. आपल्या 'संसारवन' या कवितेंत ते म्हणतात :

कांटेकुटे रानीं, किती या माजले
फुलांचे साजले वृक्ष परी
दगडधोंड्याला, पाय ठेंचाळती
हिरवळ भोंतीं, परी मऊ
हिंस्र आरोळ्यांनीं, जरी रान भरे
निर्झर, पांखरें, गाती इथें
प्रखर उन्हानें, तापे रानकाया
परी गार छाया, कुठें भारी
संसाराच्या रानीं, दुःखसुख ऐसें
ठेविलें आपैसें दयाळा तूं.
कशासाठीं बोल, लावावा मी तूज
सांपडतें गूज, नीट जातां

या अभंगांत व्यक्त झालेल्या वृत्तीनेंच ते जीवनांतील सुखदुःखांचा विचार करतात. आधुनिक कवींप्रमाणें त्यांनीं प्रेमविषयक कविता लिहिली तरी प्रणयरसांत त्यांचें मन धुंद होत नाहीं. विधवा, परित्यक्ता, पतिता अशा स्त्रियांच्या जीवनांतील दुःखाची जाणीव त्यांना आहे. त्यांच्या जीवनांतील दुःखें सामाजिक अरेरावीनें निर्माण झालेलीं आहेत हेंहि त्यांना माहीत आहे. तरी त्यांच्या जीवनाचीं शब्दचित्रें रेखाटतांना सामाजिक अन्यायाबद्दल चीड उत्पन्न करण्यापेक्षां वाचकाच्या मनात दुःखितांबद्दल सहानुभूति उत्पन्न करण्या-

वरच गिरीश भर देतात. तेथें कवीच्या अंतःकरणांतील भूतदयेचाच आपणांस अनुभव येतो. ग्रामणि जीवनाचें चित्र रेखाटतांना तेथील अज्ञान, दारिद्र्य इत्यादि गोष्टी पाहतां पाहतां शेवटीं त्यांचें मन त्या जीवनांतील साधेपणांतच रमून जातें. तेथील निसर्गसौन्दर्यांत ते तल्लीन होतात आणि साध्याभोळ्या खेडुतांबरोबर त्या जीवनांतील समाधानाचा अनुभव घेऊं लागतात.

वत्सल गाई पुच्छ उभारुनि उधळत गेल्या पुढती
रोधित होता गोपाळाचा पांवा परि संगीतीं
थांबुनि मार्गीं मुरडुनि मागें कान जरा फिरवोनी
ल्केर ऐकुनि पुढें उधळल्या क्षणांत हुंबारोनी

अशीं शब्दचित्रें गिरीशांच्या जानपद काव्यांत आढळतात. त्यांचे विद्यार्थी कविमित्र श्री. गोपीनाथ तळवलकर यांनीं आपल्या गुरूच्या काव्याचें स्वरूप सांगितलें आहे, तें असें :—

"कला, शब्दमाधुर्य, संगीत, ताल, रसिकरंजन इत्यादि अनेक गोष्टींचीं अवधानें ठेवून ते आपली कविता लिहितात. त्यांची कविता पाहून बांधीव चिरेबंदी तटांतून झुळझुळ वाहणाऱ्या सरितेची आठवण होते. कल्पकता आणि चमत्कृति यांचाहि उपयोग ते बेतानें करतात.

सन्मार्गानें कष्ट करूनी
भल्याबुऱ्यांचे शाप घेउनी
अल्पपणें भूमाता सेवुनि
एक दिनीं तरि जग विसरावें, होउनियां रममाण

या चार ओळींत शांतिसुखासाठीं तळमळणाऱ्या पण कर्तव्यतत्पर अशा आपल्या मनाचें चित्रण त्यांनीं केलें आहे."

वर्षानुवर्षें सन्मार्गानें कष्ट करीत राहून आतां गिरीश कर्तव्यपूर्तीचें समाधान आपल्या यशस्वी संसारांत अनुभवीत आहेत.

भलरी : : १

[' भलरी घालणें ' म्हणजे पीक काढणें व तें काढतांना तोंडानें उत्साहदायक गाणें म्हणणें. चांदण्यारात्रीं पीक काढणें, जोंधळा हा सर्व पिकांचा राजा मानणें, किंवा भलरी घालून झाल्यावर इर्जिक–श्रमभोजन–करणें हे शेतकरीसंप्रदाय आहेत. या गाण्यांत, शेतकरी पुढील गाणें म्हणत, एकमेकांस उत्साह देत, पिकाची काढणी करीत आहेत असें कल्पिलें आहे.]

(जाति : कोकिळा)

भलॅरि घाला चला गड्यांनो भलॅरिचं गा गीत
गड्यांनो भलॅरिचं गा गीत ॥ ध्रु० ॥

पाझरला रस ह्यो चंदेरी
डोंगर झालं समदं रुपेरी
घुमूं लागलं आनंदाचं शेतांतुन संगीत
गड्यांनो, शेतांतुन संगीत ! भलॅरि ०

पाचोळ्यांतुन सळसळणारा
झुळझुळुनी ह्यो शीतळ वारा
स्वच्छंदानं गात चालला आपुल्याच लहिरींत।
गड्यांनो, आपुल्याच लहिरींत ॥ भलॅरि ०

सूर लावुनी येड्यावाणी
वोढा गाई अपुलीं गाणीं
सजण लागला जणूं लावणी गाया खडकाळींत
गड्यांनो, गाया खडकाळींत ॥ भलॅरि०

लवुन जुन्दळा देई डोल
राजा अपुला ह्यो बिनमोल
गाऊन त्येला, घाम जरासा गाळूं या मातींत ।
गड्यांनो, गाळूं या मातींत ॥ मलॅरि०

कणखर दावुन म्हराटबाणा
गोळा करुं या मोतीदाणा
इर्जिक खावूं आनंदानं, बसून मंग् काळींत
गड्यांनो, बसून मंग् काळींत ॥ मलॅरि०

९ जुलै १९२३, पुणें]

शान्तिस्थान : : २

[संसारतापानें तापलेल्याला विश्रांतिस्थान हें पाहिजेच असतें. त्यांतल्या त्यांत निसर्गाचीं शान्त व सुन्दर एकान्तस्थळें मन लवकर निववितात. माझ्या गांवच्या अशाच एका स्थलाला उद्देशून ही कविता लिहिलेली आहे.]

(जाति : कोकिळा)

एकच शान्तिस्थान मला तूं ! एकच शान्तिस्थान
रानें भंवतालीं हिरवळलीं
शेतें गंधानें दरवळलीं
जळें ओहळांतुनि खळखळलीं
विंझणवारे वंशतरूंतुन गाती मंजुळ गान ॥ १ ॥
खडक बाजुला विशाल सुंदर
खालीं ओबडधोबड फत्तर
कपारींत हीं झुडपें वरवर
शुभ्र, लाल या तटीं कण्हेरी डुलती लववुनि मान ॥ २ ॥
गवतुन गेल्या काळ्या डगरी
एक झोपडी ही उंचावरि
पलीकडे त्या माझी नगरी
फुले फुलोरा, मीच फुलारी हा माझा अभिमान ॥ ३ ॥
उत्तरेस डोंगर चंद्रागिरि
समोर पूर्वेला अंभेरी
दक्षिण बाजू विस्तृत भारी
पश्चिमझाडीमधून दिसती शुभ्र घुमट हे छान ॥ ४ ॥

पलीकडे, कृष्णा खोऱ्यांतुन
अजिंक्यताऱ्याच्या शेजारुन
मुरडत जाते, वळसा घेउन
अंतर्लोचन इथून बघती प्रदेश पुढले सान ॥ ५ ॥

नील क्षितिजीं अंधुक टोकें
किरणानें चमकतीं हीरकें
सह्याद्रीचीं म्हणती नाकें
मूर्तिमंत मज इतिहासाचें दिसतें पुढतीं पान ॥ ६ ॥

उंच जरंडा वायव्येला
धर्माच्या फडकवी ध्वजेला
जवळुन खालुन रस्ता गेला
प्रियमित्राच्या गांवा वळणें घेउन रानोरान ॥ ७ ॥

दृष्टी सौंदर्यानें भरते
जीवनकलहाशा मग मरते
दिव्यांतुन अंतर गिरगिरतें
एकान्तीं या जरा बैसतां नुरे जिवाचें भान ॥ ८ ॥

संसारांतिल भेसुर चिंता
जाळिति अंतर जातां येतां
इथेंच पावे मज तन्मयता
स्वर्ग आमुच्या तूं नगरीचा, केवळ तूं मत्प्राण ॥ ९ ॥

सन्मार्गानें कष्ट करूनी
भल्याबुऱ्यांचे शाप घेउनी
अल्पपणें भूमाता सेवुनि
एक दिनीं तरि जग विसरावें होउनिया रममाण ॥ १० ॥

आजवरी जीं लिहिलीं गाणीं
यावें येथें तींच घेउनी
ओहळास्वें सूर धरूनी
श्रोता-गायक मीच होउनी एकच ध्यावें ध्यान ॥ ११ ॥

किंवा माझ्या प्रिय सुहृदाला
किंवा माझ्या प्रिय ताईला
किंवा माझ्या जीवसखीला
घेउनि गोष्टी इथें कराव्या, करुनिं सुखामृतपान ॥ १२ ॥

२५ ऑक्टोबर १९२३, रहिमतपूर]

सारंगीवाला : : ३

[एक सारंगीवाला याचक रात्रीं निजानीज झाल्यावर अंधारातून एकटाच सारंगी वाजवीत चालला असतां शांत हवेंतून येणारे त्याच्या सारंगीचे भाव-मधुर सूर ऐकून काय वाटलें, हें या कवितेंत चित्रित केलें आहे.]

(जाति : मनमोहन)

मनमोहन वाजवुनी सारंगी, काढी मंजुळ सूर ।। ध्रु० ।।
विश्व निजलें, शांत झालें
एक धरणी मात्र डोले
गम्भीरपणानें अंधारांतुन छेडित जाई सूर. ॥ १ ॥
कम्प वाऱ्यांतून कानीं
तरल येती गोड गानीं
समरसती हृदयीं भाव, लागते गोड मना हुरहूर. ॥ २ ॥
नाचती हे वरति तारे
गात डुलती मंद वारे
बघ तालावरती नाचूं लागे हृदय, वाहुनी पूर. ।। ३ ।।
अंगुलीची रागदारी
आंत उठते गुंजणारी
मग एकतान होऊन ऐकितें आंतुन कुणि आतूर. ॥४ ॥
जीव डोले दिव्यतेनें
रोमरंध्रीं भरुनि गाणें
मन तन्मय होउनि मधुर माधुरी सेवित झालें चूर. ।। ५ ।।

रस, कला या एकवटुनी
बोलती कीं झङ्कृतींनीं
सौंदर्य नाचतें थय्‌थय्, वाजति शब्दांचे नूपूर ॥ ६ ॥

काय कसलें गान गावें !
शान्त चित्तें व्याकुळावें !
तळमळुनी त्यांतच शोधित जावें वाटे पुढतीं दूर. ॥ ७ ॥

म्हणुनि वरुनी येथ येसीं
सूर गन्धर्वींच घेसी
शांतवी लकेरी तप्त जिवा, तरि छेड छेड ते सूर. ॥ ८ ॥

१३ जानेवारी १९२४, पुणें]

कृतज्ञता : : ४

(जाति : दिण्डी)

पोर खाटेवर मृत्युच्याच दारां
कुणा गरिबाचा तळमळे बिचारा
दूर आई राहिली कोंकणांत
सेविकेचा आधार एक हात ! ॥ १ ॥
ताप त्यानें भरतांच तडफडावें
पांखरानें एकलें फडफडावें
हळू गोंजारी सेविका दयाळू
डाक्तराचें वच शांतवी कृपाळू ॥ २ ॥
कधीं त्यानें घ्यावें न मुळीं अन्न
कुठें डोळे लावून बसे खिन्न
आणि डाक्तर येतांच गोंजराया
हाय ! लागे तो घळघळा रडाया ॥ ३ ॥
एक दिन तो व्याकूळ फार झाला
आणि त्यानें पुसिलेंच डाक्तराला—
'अतां दादा मरणार काय मी हो ?'
तोंच लागे अश्रुची धार वाहों ॥ ४ ॥
हृदय हलुनी डोळ्यांत उभें पाणी
तरी डाक्तरची वदे करुण वाणी
दोन गोष्टी सांगून धीर देई
पुन्हा गोंजारुन शान्तवून जाई ॥ ५ ॥

रात्र अंधारी माजली भयाण
सोसवेना जीवास अतां ताण
हळुच बोलावी बाळ डाक्तराला
तोहि धर्मात्मा धावुनीच आला ॥ ६ ॥

अतां बाळाला टोंचणार तोंच
वदे वासुनि पांखरूं दीन चोंच—
' नको आतां....उपकार फार झाले !
तुम्हीं....मजला....किती....गोड....वागविलें ॥ ७ ॥

भीत....दादा....मरणास मुळीं....ना....हीं !
तुम्ही....आ........ई ' बोलला पुढें नाहीं
झणीं डोळे फिरवले बालकानें
आणि पुशिलीं लोचनें डाक्तरानें ! ॥ ८ ॥

२५ सप्टेंबर १९२५, पुणें]

स्मृतिस्थळ ! : : ५

[पूर्ववयांत आपण एखाद्या स्थळीं भावी आयुष्याचे किल्ले उभारावेत व दुर्दैवाच्या एकाच फटकाऱ्यानें ते पार ढासळून जाऊन आपणांस इतरत्र कुठें तरी आयुष्य कंठण्याचा प्रसंग यावा आणि कालांतरानें पुन्हा त्याच स्थलास भेट देण्याचा आपणांस योग यावा; अशा मनःस्थितींत आपणांस काय वाटतें, ही या कवितेची भूमिका आहे.]

(जाति : भूपतीवैभंव)

येथेंच गाइली असतीं आपण गाणीं
ऊर्जस्वल भरुनी स्फूर्ती रानोरानीं ॥ ध्रु० ॥

लाभली जिवाला येथें प्रेमळ जोड
लागले निघाया संवादी स्वर गोड
तरळली पुढें मधुसृष्टी, लावुन ओढ
परि कशी निमाली मोहनसुंदर वाणी ! ॥ १ ॥

म्हटलें कीं आपण फुलवूं येथिलें गवतें
जोमांत भरूं सौंदर्य नवें लवथवतें
लागेल चराचर नाचायाला भंवतें
कां एकाएकीं शिशिर विकळता आणी ! ॥ २ ॥

म्हटलेंस मला चंडोला मार भरारी
फेंकून लकेरी जीवा मोहविणारी
घेतांच तान वर्षलीं स्मितें सोनेरी
घायाळ कुणी कां तोंच करावें बाणीं ! ॥ ३ ॥

ओसाडित तेव्हां स्फुरले मंजुळ सूर
सौंदर्यहि इथलें आज गमे भेसूर
अज्ञानपणींही लाभे मधु हुरहूर
    कीर्तीनें होई हृदयीं आज निशाणी ! ॥ ४ ॥

ही फुलली सृष्टी परि वाटेच उदास
हा शीतळ वायू वाढवि उष्ण श्वास
वाढविती पोटीं आग पूर्विंचे भास
    का जन्मभरी ही गाणें एक कहाणी ! ॥ ५ ॥

७ नोव्हेंबर १९३१, बुधगांव-फलटण]

सुंदर हिरवे माळ ! : : ६

[भूमिका : सपाट प्रदेशावरील उन्हाळ्यांत धूसर दिसणाऱ्या माळांचें खरें सौंदर्य वर्षाकालाच्या सरींनीं बहराला येतें; त्यांतच डोंगर पाहण्यासाठीं आसावलेल्या मनाला दूर नुसता विस्तारच दिसतो, त्या वेळीं काय वाटतं ?]

(जाति : कोकिळा)

सुंदर हिरवे माळ ! चहुंकडे सुंदर हिरवे माळ ! ॥ ध्रु० ॥
जमली काळी वर घनमाला,
झिम् झिम् पाउस खालीं आला,
ग्रीष्मर्तूचा ताप निवाला,
कोंभ येउनी दूर दूरवर पालवलें खडकाळ ! १
बोरवनाचीं सुकलीं पानें,
तरतरलीं या नवजलपानें;
विरळ बाभळी चैतन्यानें,
स्वानंदानें डुलूं लागल्या सकाळसायंकाळ. २
सुकलीं गवतें गोट्यांखालुन,—
हिरवळुनी बघती डोकावुन,
रसरसलेल्या तेजें न्हाउन—
मराठमोळा तरुण कुमारी लाजति कीं लाडिवाळ ? ३
समोर इकडे तिकडे भंवतीं —
हलूं लागली हिरवी नवती,
ओलसरींनें पानें दंवतीं,
माळावरल्या वनराणीला नजराणाच सुढाळ. ४

सुकल्या ओढ्यांतुन ही खळखळ—
मुरमाडांतुन करी धांवपळ;
गीतमोहिनी घालुन मंजुळ,
हळुच नर्तनीं वाजवि अपुले पायांमधले चाळ ! ५

जोगवलेलीं गुरें कुणाचीं—
दूरावरुनी जात सांजचीं—
अडवित तेजें मावळतीचीं ?
काळ्या छाया सरती एकामागुन एक विशाळ— ६

क्षितिजिं निळसर वाफाऱ्यांचे—
तरंगती ढग नव रंगाचे;
शिखर न कोठें सह्याद्रीचें,
मात्र एकला जवळ उभा हा ऐटिंत राजमहाल ! ७

निवलीं रानें, गुरें-वांसरें;
निवलीं झाडें रानपांखरें ;
धनी अंतरीं निवले सारे;
शेतकऱ्यांच्या पोटामधला निवेल कधिं पण जाळ ? ८

२६ जुलै १९३३, फलटण]

आईचा आशीर्वाद : : ७

[भूमिका : वयाच्या चवथ्या वर्षीं आई वारलेल्या नि तेव्हांपासून आज बारा–तेरा वर्षेंपर्यंत घरांतील वडीलधाऱ्यांनीं उत्तम संगोपन करून प्रेमानें वाढविलेल्या एका कन्येचें आज लग्न आहे. लग्नमंडपांत आशीर्वाद देण्यासाठीं अनेक आप्तेष्ट आले आहेत. तिचे वडीलहि आपला आशीर्वाद देतात. पण, आपली मुलगी सुस्थळीं पडून तिच्या जन्माचें कल्याण व्हावें म्हणून कन्येच्या भोंवतीं भोंवतीं आजवर वावरणारा आईचा आत्मा त्याच वेळीं मंडपांत आला आहे, नि तो तिला आशीर्वाद देत आहे.]

(छंद : ओवी)

" शुभ मंगल ! मंगल ! सावधान ! सावधान !
बोलतें मी आई जाण.
झाला वियोग तपाचा, बाळ, भरावलें किती,
तुझ्या लीला आठवती.
होतीं कौतुक करीत किती तुझं सारींजणं,
शान्तवलं माझं मन.
पण आईचा हा जीव किती झालं तरी, बाई !
आशीर्वाद आज देई. १

नाहीं पुरतं मीं न्हाऊं माखूं घातलं तुजला,
मांडी दिली निजायला !
पाठीवरूनी ग बाळ नाहीं हात फिरविला,
घांस नाहीं भरवीला !

नाहीं अक्षर लिहून दिलं कधीं पाटीवर,
गाणं कुठलं ग तर !
नाहीं लाडकीला माझ्या कधीं अशी वाढविली,
भाग्य नव्हतं कपाळीं ! २

पण रागावूं तूं नको, बाळ, आजवरी कांहीं—
उणं पडलं ग नाहीं.
तुझे काका, तुझी आजी, तुझी माई, तुझे तात—
तुला पोटीशिं घेतात.
काय करील यापरीस, ग, आई आणिक तें;
बाळ माझी माणीक तें !
जाणार तूं पण, बाई, आज तुझ्या खऱ्या घरीं,
बोलायास आलें तरी. ३

पण बोलवेना ! काय सांगूं तुला दोन गोष्टी ?
मायेपोटीं येती ओठीं !
जा जा हंसऱ्या मुखानं, मागं वळून पहात,
बाळ, आपूल्या घरांत.
माझ्या मायवडिलांचे, सासूबाईमामंजींचे—
आणि तुझ्या वडिलांचे—
थोर पाठीशीं ठेवितें, बाळ, तुझ्या मी संस्कार,
रडूं नको, धीर धर. ४

चाल माझ्या तूं चालीनं बोल तातांच्या बोलानं,
आणि पतीच्या तोलानं.
झेल आजोळींची अंतरंगीं, बाई, भावगंगा,
तेज येईल ग अंगा.
आण गोडवा तूं संसाराला तुझ्या गोडव्यानं
गोड होवो तुझं जिणं.
उजळाया कुळं सारीं तुला लाभेल पुण्याई,
पतिघरची, ग बाई ! ५

कृष्णाबाई माझी आज मिळे गडे सागराला,
कमल वा वसंताला !
विकासतां कमल हें गंध दूर दर्वळेल,
नांवलौकीक होईल.
माझा अन्तरात्मा जाईल, ग, भरूनिया त्यानं,
जीवा त्यानं समाधान !
ऊठ, घेई त्यांचा हात, भिऊं नको मुळी, बाई !
पाठीशीं मी आहें आई !
शुभ मंगल ! मंगल ! सावधान ! सावधान !
बोलतें मी आई जाण." ६

१८ मे १९३८, पुणें]

मानसमेघ : : ८

[भूमिका : नैनिताल येथील 'चायना पीक' टोकावरून दूरवर दृष्टि फेकली असतां मानस, नन्दादेवी आदिकरून उंच शिखरें दिसतात. त्यांच्यावरून ढग जाऊं लागले कीं सूर्यकिरणांनीं त्यांची शोभा वाढते. समोर ही शुभ्रसुंदर शोभा पाहतांना व आपण मायभूमीच्या एका टोकाला आलेले आहों ही जाणीव होत असतांना काय वाटतें याचेंच भावचित्र खालील कवितेंत आहे.]

(वृत्त: सुमंदारमाला)

तुझी शुभ्र उत्तुंग शैलाग्रमाला
नभीं शोभते ही हिमानें किती !
किती दूर विस्तार हा पांगलेला
निळापांढरा सिंधु वा भोंवतीं !
अनंतावधी उंच लाटा नगांच्या
उभाणून कीं नाचती भूवरी ?
जलक्रीडना पातलेली गजांची
नवी झुंड वा पोहते अन्तरीं ? १

किती देवदारू उभारून शीर्षें
तुझीं वैभवें पाहतीं तिष्ठुनी !
उड्या झोत घेती तुला भेटण्याला
प्रपातींच जाती परी गोठुनी !
निवाऱ्यास बैसून शोभा तुझी ही
डहाळ्यांतुनी पाहतीं पांखरें !

नभांतून येऊन हीं रश्मिमाला
    कशी नाचते सप्तरंगीं त्वरें ! २

चकाकून बर्फाळलीं उंच टोकें
    किती दाविती व्योमरंगावली !
तुझें टोंक वेटाळुनी मेघमाला
    महासिंधुफेसापरी चालली
किती शोभती हे नभःकार्मुकाचे
    महामानसा ! रंग तूझ्यावरी !
तुझा ' आन्तरः कोऽपि हेतुः ' स्वभावें
    उमाळून येई असा वा वरी ? ३

असे वोपिला यक्षसंदेश, त्याचे
    मनोराग हे कोंवळे सांडले ?
प्रभावी उमेच्या तपाचें असें वा
    गिरीशापुढें तेज वोसंडलें ?
असे दृष्टिची फेक वा उर्वशीची
    पुरूदर्शनीं वेधुनी राहिली ?
तपस्वी तरंगून वा हंसचित्तें
    अशी मोक्षमार्गास कीं लागलीं ? ४

मनोहारिणी मेघमाला निघाल्या
    कुठें उंच संचारुनी रंगुनी ?
तपस्वी शुका ! चाळवाया तुला कीं
    सुवर्णांग आल्या कुणी कंचनी ?

तुझें बोधिसत्त्वा ! हरायास आल्या
   कुणी सत्त्व वा राजदेवांगना;
पराभूत होऊन वेगें निघाल्या
   घरा आपुल्या लाजुनी मोहना ? ५

“ स्वतंत्र ध्वजा नाचुनी अंतराळीं
   स्वराष्ट्रास देती नवीं वैभवें !—”
वरी मान उंचावतांना तुला कीं
   दिसें दृश्य हें भोंवतालीं नवें ?
तुझ्या अंतरीं आग पेटून, वाढे
   तुझें आंतल्या आंत अंगारणें ?
ज्वलद्भाव अन् हे उफाळून येती
   वरी मेघरूपें, कराया रणें ? ६

हिमानें तुझी कोंडली आंत वाणी
   वदायास येई न कांहीं, कुठें,
स्फुरद्वैखरी मूकभाषी, म्हणूनी
   तुझ्या आज कंठांतुनी ही फुटे ?
कधीं तापुनी गर्जती गूज सारें
   तुझे बोलके, सांग, चिंतामणी ?
नव्या हिंदवी वैभवाची श्रवूं दे
तुझी, मानदंडा ! मला अश्रणी ! ७

१० नोव्हेंबर १९३९, नैनिताल]

दौल्याची दिवाळी ! : : ९

[भूमिका : दुष्काळाची भीति वाटणाऱ्या दौल्यानें आपली दिवाळी सुखांत साजरी करण्यासारखें काय घडलें ?]

(जाति : दयिता)

कोण उभा हा शाळुमधें, वरती लावुन दृष्टी,
गुढघाभर जग भंवतींचें, पाहुन होई कष्टी !
मुंडासें—मळक्या चिंध्या झिळमिळ डोईवरती,
दावि फाटकी पैरण ही पोटभकाळी पुरती !
किती ठिगळलें धोतर हें गांठुन ठायीं ठायीं,
खालुन काळीचे चटके हाय ! न कांहीं पायीं !
येइ अरेरे ! कष्टदशा सकस हाडपेरांना !
काळवंडलें तोंड किती मल्ल पाहुनि राना !
डोक्यावर तावुनि गेलें भर बाराचें ऊन !
रानीं तरि खपुनी दौल्या तण काढी खुरपून
झुंझुरकाची खाऊनी भाकर आणिक मिरची,
आग शमवि तो पोटाची न्याहारी गरिबीची !
भांगलतांना आणि पुन्हा आग पेटली पोटीं,
खरडुनि हेंळामाधिं नरटी, लावी दौल्या ओठीं.
आग भडकली आकाशीं जाळ लोटले खालीं,
' करपे शाळू ' बघुनि भरे हृदयीं डोंबकहाली !
" कुटला दसरा अन् कुटली आतां घरीं दिवाळी !
राजापरदान्याला अन् आग अमां ही जाळी !

कारबारिनीला कुटलीं कांम्बुरनं मी घ्येवूं ?
पोराबाळांना उगडं वरिसभरी का पाहूं !
सावकार अन् त्यें सरकार् कुठली त्येना माया !
लिलावास काडितील त्ये भांडीं, मडकीं, गाया !"
पाणी पाणी जीवाचें तों भीतीनें झालें,
अंगांगांतुन घामाचे लोट निथळुनी आले
थांबुन दौल्या आणि जरा पुन्हा शिवार न्याहाळी
भविष्य दिसलें कीं त्याला ? पुन्हा आंसवें गाळी ! !
तों धूसरुनी आकाशीं जमले काळे मेघ,
गार हवेंतुन मातीचा येई गंध सवेग.
तिरिप नभींची काजळली, ढगाळलेली छाया;
धो धो हस्ताची वरसे खालीं ओली माया;
लागे दौल्या नाचाया आनंदानें भिजुनी,
लक्ताऱ्यांतुनि ओघळल्या वरल्या धारा अजुनी
कार्भारिण तों शेवन्ती घेउन येइ शिदोरी
नाचत दौलतरावांची झट्कन् धांवे स्वारी.
घेउन तिज मग सांगातीं जरा ओढुनी जवळी,
घास मुखीं देऊन वदे "आतां, गडणि, दिवाळी !"

२ ऑक्टोबर १९४०, विश्रामबाग, सांगली]

माळावरील शिरीष ! : : ८०

(मुक्तछंद)

निखारे फुलले !
कडकूं लागली फाल्गुनी आग !
रखरखलीं तापून रानें,
वाफा उफाळल्या शेतांमधुनी
कढूं लागला मध्यान्हवारा तावतावूनी;
डबक्यांत पाणी चटचटलें !
खालींवर सारा डोंब जाहला,
पाखरें लपलीं कुठें झुडुपीं !
भयाण शून्यता !
आणि एकला उभा तूं त्यांत !
निष्पर्ण जीवन ! १

भोंवतालची अंतराळी,
आग पिऊनी कंठीसी जीवन !
फांद्यांचे होऊन गेले खराटे,
अस्थिचर्मांचे सांपळे जणूं उरलेत हे;
वाळल्या शेंगा पिवळसर
मात्र लटकुनी भेसुर आवाजें खुळखुळती !
उध्वस्त ध्येयांचीं पिशाचेंच कीं ? २

जीवन मिळतें कोठून तुला ?
हिरवीं दाट सुंदर पानें,

हिरव्या पांढऱ्या मृदुल फुगीर परागांचीं तव मोहक फुलें,
सुगंध जयांचा घेई ओढुनी अंतर्भावना,
सौंदर्य ज्यांचें उपकारक,
वर्षाहेमंतांनीं वाढविलेला तेजस्वीपणा किती अभिजात!
नवीन वाऱ्यानें दिलेले सूर वितळवूनी—
सुगंधांतून दिला जयांनीं वृद्धयुवकां,
युवकांनीं जी हृदयावरी ठेविली भूषा,
आणि प्रमदांनीं शिरोधार्य तीं मस्तकीं धरिलीं,
शिशिरानें तीं धुळींत गाडलीं!!
किंवा जाहला हृदयपालट फुलांनीं तुझ्या,
अन्यायें अथवा फिरलीं मस्तकें,
त्यांनीं पेटविलें जग म्हणुनी—
त्यांचीं लटकलीं मृत शरीरें फांदीफांदीवर? ३

कुणासाठीं हें चाललें तपन?
उराशीं कां तूं धरीलीं हीं शवें?
भोंवतालींचे अन्याय, जुलूम, उपासमारी,
वाममार्गीनीं संपदेची वा लूट होऊन,
धरणी पडली असहाय ही,
आणि पाहून हृदय तुझें तळमळलें,—
भाजून निघालें तडफडून,
उपाय हरले म्हणून होऊन विरक्त तुवां हा
संन्यास घेतला? ४

प्रतिकाराची प्रेरणा फसली,
म्हणुन पुन्हा चालविली ही ध्यानधारणा,
त्यागिलीं पानें, त्यागिलीं फुलें, त्यागिलें जीवन !
मात्र उराशीं हुतात्म्यांचीं हीं धरूनी शवें
भगीरथापरी गंगा आणाया,
नव्या तेजाची नवी संचणी चालविली का
जुन्यांतून ही ? ५

खुळखुळूनी चमकुनी तों हंसलीं शवें !
तापलेली येतां झळ नवीन,
विवळून एका फांदीमधून सूर निघाला—
" जीवन घेतों शोषून आंतून,
आणि कुंडलिनी जगविते मला अमृत देऊन, "
अमृत तेंच दिधलें बीजांना,
अमृत तेंच आंत सांठलें,
जातील शवें हीं गळून दूर माती होऊनी,
अमृतजीवनें कोंभ येतील नवीन परी,
कोंवळीं पानें चमकतील,
आणि त्यावर मोहरेल गोड नवा फुलोरा,
बहरेल त्याच जीवनीं अंग,
हिरव्या, पांढऱ्या, मृदुल फुगीर परागाचीं मग मोहक फुलें
शांतिजीवनार्थ शांत आहुती द्याया सुगंधी दाहक होतील
हेंच जीवन ! हेंच जीवन ! ! हेंच जीवन ! ! ! ६

नोव्हेंबर, १९४५]

माधव त्र्यंबक पटवर्धन (माधव जूलियन्)

जन्म : २१।१।१८९४]   [मृत्यु : २९।११।१९३९

माधव त्र्यंबक पटवर्धन

'मराठी असे आमुची मायबोली' ही महाराष्ट्रांत राष्ट्रगीताच्या खालोखाल लोकप्रिय झालेली कविता आहे. ही कविता लिहिणारे कवि 'माधव-जूलियन' या टोपण नांवानें कविता लिहीत असत. त्या कवितेंत सांगितल्या-प्रमाणें ते मराठीचे अतिशय निष्ठावंत सेवक होते. १९२० सालानंतर म्हणजे गोविंदाग्रज, टिळक व बालकवि यांच्या मृत्यूनंतर जे कवि उदयास आले, त्यांत तांबे आणि माधव जूलियन हीं नांवें आज अग्रभागीं आहेत. माधव-रावांचा एक विशेष म्हणजे काव्याप्रमाणें भाषेच्या काव्येतर क्षेत्रांतहि त्यांनीं भरीव कामगिरी केली, आणि कवि आणि पंडित असा दुहेरी लौकिक संपादन केला. आणि हें अवघ्या ४५ वर्षांच्या कालावधींत! काव्यलेखनास आरंभ केल्यापासून अव्याहत अखेरपर्यंत एकापेक्षां एक सरस काव्यें लिहिणारे माधवरावांसारखे प्रतिभावंत कवि फारच विरळा होत.

या पंडितकवींचा जन्म २१ जानेवारी १८९४ रोजीं बडोदें येथें झाला. बालपणाचा कांहीं काळ त्याच प्रांतांत गेला आणि नंतर पुणें जिल्ह्यांत मुळशी पेट्यांत आवळस येथें त्यांचें मराठीचें प्राथमिक शिक्षण झालें. आवळस हें माधवरावांचें मूळ गांव. १९०३ मध्यें पुन्हा बडोदें येथें त्यांचें वास्तव्य सुरू झालें. १९१६ सालीं बी. ए. होईपर्यंत ते बडोद्यासच होते. पदवीपरीक्षेसाठीं त्यांनीं फारशी आणि इंग्रजी हे विषय घेतले. १९१६ नंतर दोन वर्षें मुंबईस राहून एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतून १९१८ सालीं ते एम्. ए. झाले. आणि त्याच वर्षीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत ते प्राध्यापक झाले. जवळजवळ ७ वर्षें ते फर्ग्युसन कॉलेजांत प्राध्यापक होते. यशस्वी प्राध्यापक म्हणून तेथें त्यांचा लौकिक झाला. परंतु १९२५ सालीं कांहीं खाजगी कारणासाठीं त्यांना प्राध्यापकाच्या जागेचा आणि सोसायटीच्या सभासदत्वाचा राजीनामा द्यावा लागला! त्यानंतर जवळ-जवळ तीन वर्षें ते अमळनेर आणि पुणें येथें हायस्कूलमध्यें शिक्षक होते. १९२८ मध्यें राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर, येथें फार्सीचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. त्या जागीं असतांनाच ते २९ नोव्हेंबर

१९३९ रोजीं पुणें येथें निधन पावले. वैयक्तिक जीवनांत त्यांना व्यावहारिक जगामध्यें अनेक प्रकारच्या संकटांशीं झगडावें लागलें.

" तथापि त्यांची सौंदर्यदृष्टि आणि आशावाद हे कसे व किती अचल राहिले ! माधवरावांच्या मानसिक भुकेला लागणारें अन्नहि तितक्याच उच्च दर्जाचें होतें. अथपासून इतिपर्यंत त्यांची मानसिक भूक कधींहि शमली नाहीं. " —गिरीश.

ही ' भूक ' शमवीत असतां त्यांचें मानसिक ' बल ' वाढत होतें आणि त्या बलाचें वैभव लौकिक जीवनांत त्यांच्या काव्यरूपानें प्रकट होत होतें. त्यांच्या काव्यांत प्रकट होऊं लागलेलें त्यांचें प्रतिभासामर्थ्य पाहून वैयक्तिक जीवनांत त्यांची ' पारध ' करणारे त्यांचे अकारण वैरी मुकाट्यानें बाजूस झाले, आणि रसिकांकडून माधवरावांचें एकसारखें स्वागतच होत गेलें. १९३३ सालीं महाराष्ट्र कविसंमेलनाचे (नाशिक) अध्यक्ष, १९३४ सालीं महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या बडोदें येथील अधिवेशनांत काव्यविभागाचे अध्यक्ष, १९३५ मध्यें बडोदें दरबारकडून सत्कार आणि १९३६ सालीं जळगांव महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष अशी मान्यता त्यांस मिळत गेली. १९३९ मध्यें मुंबई विश्वविद्यालयाची सर्वांत श्रेष्ठ पदवी डी. लिट्. ही त्यांनीं मिळविली आणि फलटण दरबारकडून त्यांचा सत्कार झाला.

जनतेकडून झालेल्या सन्मानानें माधवरावांना आणखी कार्य करण्याची स्फूर्ति येई, आणि मातृभाषेच्या सेवेचीं नवीं नवीं कार्यक्षेत्रें ते आक्रमीत. वयाबरोबर वाढतच गेलेला त्यांचा कार्याचा उत्साह सर्वांस थक्क करीत होता आणि त्या अप्रतिहत उत्साहापुढें आपल्या प्रकृतीची ते जी हेळसांड करीत, आवश्यक तेवढ्याहि स्वास्थ्याविषयीं ते जी बेफिकिरी दाखवीत तें पाहून त्यांच्या आप्तेष्टांस नेहमीं काळजी वाटे. पण त्यांना कोणी थांबवूं शकलें नाहीं ! आणि शेवटीं त्यांना कालानेंच थांबविलें (२९ नोव्हें. १९३९). तेव्हां

' गेला तिमिरामधें अचानक '

ही त्यांचीच ओळ कित्येकांना आठवली. त्यांच्या आकस्मिक निधनानें त्यांच्या काव्याचा रसास्वाद घेण्यांत मग्न असलेल्या रसिकांना एकदम धक्का बसल्यासारखें झालें. त्या प्रसंगीं त्यांच्याविषयीं अनेक विद्वान् समीक्षकांनीं

त्यांच्या जीवितकार्याविषयींच्या आपल्या भावना प्रगट केल्या. सर्वांनीं एक-मुखानें निर्णय दिला.

"पटवर्धनांसारखा बुद्धीनें तीव्र, भावनांनीं सखोल, विद्वत्तेनें प्रौढ, रसिकतेनें विदग्ध, दृष्टीनें आशावादी व वृत्तीनें लढाऊ असा कवि दिवंगत झाल्यानें महाराष्ट्र शारदेची फार हानि झाली आहे." —प्रा. रा. श्री. जोग.

त्यांच्या मृत्यूनें झालेल्या हानीनें मन विषण्ण होत असतांहि त्यांनीं मराठी भाषेची जी बहुमोल सेवा केली आणि रसिकांसाठीं विविध भावनांचा आस्वाद देणारा जो काव्यसंभार ठेविला त्याबद्दल कृतज्ञतेनें अंतःकरण भरून येतें.

त्यांच्या वाङ्मयसेवेचें समालोचन करतांना अनेकांनीं अनेक प्रकारें तिचें मोल दाखविलें आहे. परंतु त्याबरोबरच 'व्यक्ति' या नात्यानेंहि त्यांच्या-विषयीं अनेक चिकित्सक मित्रांनीं जें लिहिलें त्यावरून असें कळतें कीं, माधवराव ही व्यक्ति, त्यांच्या वाङ्मयापेक्षांहि श्रेष्ठ होती.

त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाचें अतिशय हृदयस्पर्शी चित्र त्यांच्या पत्नी श्री. लीलाबाई पटवर्धन यांनीं 'आमचीं अकरा वर्षें' या स्मृतिग्रंथांत रेखाटलें आहे. त्यांच्या जीवनाचीं व काव्याचीं विविध दर्शनें अनेक रसिक टीकाकारांनीं वेळोवेळीं व्यक्त केलीं आहेत. त्यांत 'सह्याद्रि' (जाने. १९४०), 'लोकशिक्षण' (फेब्रु.–मार्च १९४०), 'ज्योत्स्ना' (मे १९४०) हे खास अंक प्रत्येक अभ्यासकास वाचनीय वाटतील असे आहेत.

'कवि' या दृष्टीनें त्यांचा परिचय मराठी वाचकांस १९२२ साला-पासून होऊं लागला. फारसी भाषेचा त्यांनीं रसिकपणें अभ्यास केला होता. तिच्यामधील वातावरणाचा पुष्कळच परिणाम मनावर झालेला असतांना त्यांनीं काव्यप्रांतांत प्रवेश केला. परंतु त्यांनीं फारसी कवितांचा अनुवाद करण्यांतच आपली लेखणी झिजविली नाहीं. त्यांच्या काव्यसंग्रहांत मराठी कविताच विपुल आहे. कारण फारसी ही त्यांची परीक्षाविषयाची भाषा होती, तरी मराठी ही त्यांची मायबोली होती. फारसी भाषेवर त्यांचें प्रभुत्व होतें, परंतु आपल्या मायबोलीविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत अथांग भक्ति होती. त्या भक्तीनें त्यांनीं मायबोलीची फार उच्च दर्जाची सेवा केली.

१९२० सालीं पुण्यास नवोदित कवींनी श्री. महाराष्ट्र-शारदा-मंदिर नांवाची संस्था काढली होती. त्या संस्थेंतून रविकिरणमंडळ नांवाचें कविमित्रांचें कविमंडळ निघालें. माधवराव आरंभापासून त्या मंडळांत होते. मंडळांतील कवींचें 'किरण' हें पहिलें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. त्या पुस्तकांतील कवितांचें स्वरूप, विषय आणि भावना हीं जुन्या मंडळींस एकदम निराळीं वाटल्यामुळें त्यावर टीकेची झोड उठली! परंतु टीकाकारांच्यां हल्ल्यामुळेंच या नवकवींच्या काव्याकडे लोकांचें लक्ष वेधलें. हे नवोदित कवि टीकेमुळें नाउमेद झाले नाहींत. त्यांनीं आपलें नव्या पद्धतीच्या काव्याचें कार्य अव्याहत चालू ठेविलें आणि रसिकांचीं मनें त्या काव्याचें लौकरच स्वागत करूं लागलीं. टीकेचा मारा सहन करून नव्या काव्याला रसिकांची मान्यता मिळविण्यांत माधवरावानीं अघाडीच्या वीरासारखें कार्य केलें! टीकेचा सर्वांत जबर हल्ला त्यांच्यावर झाला आणि शेवटीं त्या कविमंडळांत सर्वश्रेष्ठ मान्यता त्यांनींच मिळविली. माधवरावांनीं पहिला ग्रंथ रचला तो फार्सी-मराठी कोश हा होय. तो वयाच्या ३१ व्या वर्षी १९२५ सालीं प्रसिद्ध झाला. त्यांची स्फुट कविता इतर कविमित्रांबरोबर कवितासंग्रहांतून १९२३ सालापासून प्रसिद्ध होऊं लागली. त्यांचा स्वतंत्र प्रसिद्ध झालेला पहिला काव्यग्रंथ 'विरहतरंग' हा १९२६ सालीं प्रसिद्ध झाला. तेव्हांपासून १९३९ सालपर्यंत त्यांची कविता एकूण १० ग्रंथांत प्रसिद्ध झाली. काव्यलेखनाबरोबर छंदःशास्त्राचाहि ते अभ्यास करीत होते, आणि त्या अभ्यासाचें सर्वोत्कृष्ट फळ म्हणजे 'छंदोरचना' हा प्रचंड ग्रंथ. त्या ग्रंथावरच त्यांना 'डी. लिट्.' ही पदवी मिळाली.

मराठी भाषेतील परकीय शब्दांमुळें भाषा अशुद्ध होत आहे हें पाहून लोकांचें त्या दोषाकडे लक्ष वेधावें म्हणून त्यांनीं भाषाशुद्धीची चळवळ सुरू केली. स्वतःच्या फार्सीच्या अध्ययनामुळें त्यांच्याहि काव्यांत व लेखनांत 'परकी' शब्द सहज येत असत. परंतु तो दोष आहे असें पटल्यावर त्यांनीं आपल्या लेखनापासूनच शुद्धीकरणास सुरुवात केली आणि एकहि परकी शब्द न आणतां उत्तम मराठी लिहिण्यांत आणि बोलण्यांत त्यांनीं यश संपादन केलें! एखादी गोष्ट पटल्यावर आणि ती करावयाचें ठरविल्यावर कष्टांची पर्वा न बाळगतां यश मिळवावयाचें हें माधवरावांचें वैशिष्ट्य होय! या

गुणामुळेंच त्यांचें विद्याव्यासंगाचें व्रत आजन्म चालू होतें. त्यांना दीर्घायुष्य लाभतें तर आपल्या मायबोलीस त्यांनीं ‘हिरे-मोतियांचे उंची अलंकार’ घालून तिच्या वैभवांत अपूर्व भर घातली असती.

कवि या दृष्टीनें माधवंरावांची योग्यता उच्च दर्जाची आहे. तरुण पिढीच्या तारुण्यसुलभ भावना अत्यंत रसपूर्ण काव्याच्या रूपानें त्यांनीं चित्रित केल्या. त्यामुळें त्यांच्या काव्यांतील ओळी तरुण पिढीच्या तोंडीं ऐकूं येऊं लागल्या. ‘प्रेम’ हा विषय काव्यप्रांतांतून हद्दपार करण्याचा व ‘अस्पृश्य’ ठरविण्याचा अट्टाहास जुने टीकाकार करीत होते. माधवरावांनीं या अट्टाहासाविरुद्ध बंड पुकारलें आणि प्रेम या भावनेचें अत्यंत आकर्षक, प्रभावी आणि उदात्त स्वरूप त्यांनीं आपल्या काव्यांतून प्रकट केलें आणि त्या विपयास ‘इभ्रत’ प्राप्त करून दिली ! त्या कार्यांत ‘प्रणयपंढरीचा वारकरी’ अशी टीकाकारांनीं त्यांची निर्भर्त्सना केली. पण त्यांच्या काव्यांतील ‘प्रणयपंढरी’ टीकाकारांना आरंभीं वाटली त्यापेक्षां फारच निराळी ठरली.

सौंदर्याची ओढ ही केवळ शरीरोपभोगासाठीं तडफडणारी वासना नसून जीवनांतील एक शक्ति आहे हें त्यांनीं आपल्या प्रणयगीतांत दाखविलें. ते विरह—तरंगाच्या प्रस्तावनेंत यासंबंधीं म्हणतात :

“सौंदर्यदर्शनापासून जिवाला विश्रांति आणि मनाची उन्नति झालीच पाहिजे. दुसऱ्याला उपसर्ग न पोंचवितां स्वतःचें जीवन सर्वांगसुंदर करण्याचा प्रत्येकाला जन्मसिद्ध हक्क आहे. म्हणून सौंदर्याचें अन्वेषण करून तें इतरांस प्रतीत करून देणें कवीचें एक कर्तव्य आहे.”

कवीचें काव्य वाचतांना कवीचा हेतु त्याच्याच शब्दांत समजणें जरूर आहे; म्हणून कवीनें त्यासंबंधीं केलेलें विवेचन आधीं अभ्यासिलें पाहिजे. माधवरावांनीं काव्यांत सौंदर्य आणि प्रेम यांसंबंधीं हीच भावना व्यक्त केली आहे. परंतु त्यांच्या प्रेमकाव्याविषयीं मत बनवितांना त्यांचे आणखी कांहीं महत्त्वाचे उद्गार लक्षांत ठेविले पाहिजेत. वरील काव्याच्याच प्रस्तावनेंत ते म्हणतात : “प्रेमवाङ्मय हें आबालवृद्धांसाठीं नाहीं...प्रेम हें पुण्य आहे कीं पाप आहे हें हेतूंवरूनच ठरविलें पाहिजे. प्रेम हें दौर्बल्य आहे का क्षोभ आहे, तें इष्ट आहे का अनिष्ट आहे हें केव्हांहि त्यापासून घडणाऱ्या परिणामावरून ठरणार.”

प्रेमाचा हेतु आणि परिणाम यांची जाणीव त्यांनीं आपल्या प्रेमकाव्यांत व्यक्त केली आहे. प्रियेच्या सहवासासाठीं प्रियकराची असह्य तळमळ त्यांनीं ठिकठिकाणीं व्यक्त केली आहे.

स्त्रीप्रेमाविण जन्म नीरस उणा

हें त्या भावनेचें महत्त्व त्यांना मान्य आहे; परंतु जन्माचें उणेपण घालविण्यासाठीं स्त्रीप्रेमाची आराधना करतांना खऱ्याखोट्याची पारख करण्याची जागरूकता ठेवण्याचाहि इषारा त्यांनीं दिला आहे. ही जागरूकता न ठेविल्यानें प्रणयपिपासूची फसगत होते, जीवनाची माती होते आणि—

‘ भासे चंचलताच मूर्त मजला, स्त्रीजात ही तेवढी ’

असें हळहळण्याची वेळ येते. ही फसवणूक टाळण्यासाठीं प्रेमाची भावना स्वयंस्फूर्त आणि स्वयंसिद्ध असावी. त्यांत वासनापूर्तीचा हव्यास नसावा. ते आपल्या एका भावगीतांत म्हणतात :

प्रीतीच्या धनसंपदेंत भरुनी त्यागात्मता राहिली
— स्वार्थाची कुसुमांजलि प्रिय हिला ती पाहिजे वाहिली
कर्तव्याचरणीं मनास मग हो वा शांति वा काहिली

प्रियेची प्राप्ति झाली नाहीं तरी त्यामुळें प्रेम दुबळें होत नाहीं. प्रिय व्यक्तीवर प्रेमिकाचें प्रेम स्वयंसिद्ध असतें.

होता सूख तुला, मला परतुनी पावेल तें अंतरीं

अशी जातिवंत प्रेमिकाची वृत्ति असते.

असे ना मूर्ति पाषाणी। तिला देवत्व जो आणी
न त्याला कोण वाखाणी। न वंदी तन्मनोभावा

असा भक्तीचा दर्जा नि सामर्थ्य प्रेम या भावनेंत असावें. अशा एकनिष्ठ भक्तीला प्रेमपूर्तीचें फळ लाभलें तरी त्या सौख्यांतसुद्धां जीवनाची आकांक्षा थांबत नाहीं. आपल्या डोळ्यांसमोर कवीनें कोणतें जग रंगविलें आहे पहा—

स्वातंत्र्य जिथें, शांति जिथें, प्रेम इमानी
ध्येयास पुरा वाव मिळे होय न हानी

कर्तव्य आणि प्रेम यांच्यात तेढ उत्पन्न झाली तर प्रेमविव्हल अंतःकरण एका हातानें दाबून ठेवून कर्तव्यासाठीं, एखाद्या पतितेच्या रक्षणासाठीं सिद्ध होणारा वासू राजे त्यांनीं 'सुधारक' काव्यांत निर्माण केला आहे. बोलक्या सुधारकांचें ढोंग प्रगट करून तत्त्वनिष्ठ कृतिप्रधान सुधारणेचें चित्र त्यांनीं त्या काव्यांत रंगविलें आहे. समाजांतील विविध क्षेत्रांतील ढोंगी-पणावर प्रखर हल्ले करण्यासाठीं त्यांनीं 'नकुलालंकार' हें विडंबनकाव्य लिहिलें. जीवनाच्या फक्त तारुण्यक्षेत्रांतच त्यांचें मन रमलें नाहीं. प्रेमाचें विश्वव्यापी स्वरूप जीविताच्या विविध अवस्थांमधून व्यक्त होत असतें. या जाणिवेनें पोरक्या पोराचा धांवाहि त्यांना ऐकूं येत होता ('आई'). मानवतेचें पुनरुत्थापन करण्यासाठीं टाहो फोडणाऱ्या आणि आपला देह अक्षरशः झिजविणाऱ्या महात्म्यांच्या उपदेशांतील विश्वप्रेम ओळखून 'महात्मा काय करिल एकला?' अशा तळमळीनें त्या शांतिप्रधान तत्त्वज्ञानाचा त्यांनीं पुरस्कार केला. आणि त्या शांततेनें, अहिंसावृत्तीनें दुबळेपणाचें समर्थन होत नसतें हेंहि त्यांनीं सांगितलें. जातिवंत सामर्थ्याचा कोंडमारा व्हावा असा या शांततेचा अर्थ नाहीं. तें सामर्थ्य साधनांवर अवलंबून नसतें; तो मर्दाचा स्वभावच आहे.

त्यास सिंहबळ येई घेई जो शिर तळहातीं

दैन्याचा तीव्र तिरस्कार करून त्यांनीं सामर्थ्याचा आविष्कार करण्यासाठीं 'महाराष्ट्रगीत' लिहिलें आणि 'खऱ्या शूरा' चें लक्षण सांगितलें.

येतां निर्वाणींचा क्षण।
पाही कोण परिणाम ?
विसरावें देहभान। हाच धर्म.

हें शौर्य स्वभाषाप्रेमांतहि व्यक्त होतें.

मराठीस अन्याय कोठेंहि झाला
स्वदेशीं विदेशीं कुणीं गांजिलें
मराठी कसा मी न संताप माझा
धडाडे जरी तीव्र दुःखानलें ?

त्यांच्या मातृभाषाभिमानाचें आवेशपूर्ण स्वरूप 'मराठी असे आमुची मायबोली' या कवितेंत व्यक्त झालें आहे. तें गीत आज सर्वतोमुखीं झालें आहे.

लौकिक जीवनांतील तत्त्वनिष्ठा, ध्येयनिष्ठा, शौर्य यांचीं उदात्त चित्रें रंगविणारे माधवराव फक्त प्रणयपंढरीच्याच वाऱ्या करीत होते हें त्यांच्या टीकाकारांचें म्हणणें त्यांच्या काव्यानेंच असें फोल ठरविलें आहे.

आधिभौतिक जीवनाच्या कर्तव्याबरोबर माणसाला आध्यात्मिक जीवनाचीहि तळमळ असते. जीविताचा विचार करतां करतां शेवटीं माणसाचें मन मूळ ठिकाणीं पोहोंचतें आणि जगत्कारणाचा–ईश्वराचा–तो शोध करूं लागतो. माधवरावांच्या कविमनानें येथपर्यंत मजल मारली होती आणि

असो देव किंवा नसो, कां बरें
तयावांचुनी चित्त हो घाबरें ?

अशी तळमळ त्यांनीं अनुभविली.

जसें सांडलें मूल चोहींकडे
बघे होउनी कावरेबावरें

तसें त्यांचें प्रौढ मन ईश्वराचा शोध करूं लागलें होतें. त्या भाविक हुरहुरीनें व्याकुळ होऊन ते लिहितात:

स्फुरे प्रार्थना "ईश्वरा, धांव रे !"

परंतु ईश्वराकडे धांव घेतांनासुद्धां ते म्हणतात:

तुझ्या माहात्म्याचा, आषाढीचा दिन
तथापि वंदीन दुरून मी

कारण,

माझ्या एकट्याचा कशाला उद्धार ?
राहिला संसार करोडांचा

त्या करोडांची क्षिति न करतां स्वतःपुरता मोक्ष साधणारे भक्त साधु नसून स्वार्थीच नाहींत का? अशा स्वार्थी वृत्तीचा आणि कर्तव्यचुकारूंचा धिक्कार करून हा भक्त देवालाहि इशारा देत आहे.

रक्षितील काय दुबळे भगत ?
सोमनाथगत नाठवे का ?
भक्त आटपतां तूंच जगतांत
होशील अनाथ जगन्नाथ !

आणि ते आजच्या भगवद्भक्तांना सांगतात—

विठोबारखमाई पहा कोट्यवधी
महाराष्ट्रामधीं त्यांना भजा
क्षितिजा भिडवा कर्तृत्वाची सीमा !
पंढरीमहिमा त्यांत आला

या 'फटकळ अभंगांत' त्यांनीं ज्या भक्तीची आठवण करून दिली आहे ती भक्ति म्हणजे समाजसेवा हीच ईश्वरसेवा हें आजच्या युगाच्या मानवधर्माचें मुख्य सूत्र होय. या भक्तीचें सामर्थ्य त्यांनीं महात्मा गांधींसारख्या विभूतीच्या ठिकाणीं ओळखलें. ईश्वराची प्रचीति स्वतःच्याच ठिकाणीं व्हावी लागते. 'देवावरी भार टाकोनिया' निष्क्रिय जीवन जगण्याच्या पंथाचा त्यांनीं 'देवाची समाधि' या अभंगांत निषेध केला आहे.

भवितव्यतेचा आपुल्याला जो तो
शिल्पकार होतो स्वकष्टानें.
नको तो प्रसाद, नको उपकार
देवावरी भार आतां नाहीं.
—लोकांच्याच यत्नें, लोकांची उन्नति
हीच कर्मगति न दुसरी.

—जेथें जातो तेथें तो माझा सांगाती
न धरीच हातीं; चाल म्हणे.
तो न पंढरीचा, तो न अंबरींचा
धनी अंतरींचा सर्वत्र तो.

या अंतरींच्या परमेश्वराचीच ते आमरण उपासना करीत होते. कवि या भूमिकेवरून त्यांनीं आपली भूमिका सांगतांना ते 'रसिकांस' या कवितेंत म्हणतात,

ही गड्या न माझी मुळी काव्यसंपदा
ही कृपा गूढ शक्तींची
म्हण तीस "धन्य शारदा"

महाराष्ट्रशारदेला धन्यत्व प्राप्त करून देणारें असें त्यांचें काव्य होतें. त्या काव्यानें त्यांची स्मृति अमर झाली आहे.

चांदण्यांतील हुरहूर : : १

(जाति : मनमोहन)

या वेड्या तेढ्या मनीं माझिया कहर करी हुरहूर् ॥ ध्रु० ॥
शान्त किति या उंच जागीं
तगमगें मी परि अभागी—
कां व्यर्थ पंडावें असें चांदणें सुंदर गार टिपूर् ? १
अमृतानें सृष्टि न्हाली,
चंद्रिकेचें क्षौम ल्याली,
हा हिजवर उधळे चूर रुप्याचा का हिम का कापूर् ? २
इन्दु आनंदाश्रु गाळी,
श्यामलेच्या चारुभाळीं
मधु खिन्न फांकतो नव नवरीच्या आनंदाचा नूर् ३
दुग्धगंगा गुप्त गगनीं
उत्सवीं या येइ भुवनीं—
ये अधांतरीं हा सरितेवरुनी लोटत पाण्डुर पूर् ४
शैलशिखरीं शुक्र न लपे,
कृत्तिकांचा पुंज हरपे,
हो ब्रह्महृदय तो फिक्कट, होउनी जाई व्याध चुकूर् ५
अंधुके ती गर्द झाडी,
जींत नगरी झोंप काढी,
परि दिवे फिक्कट ते, खडा पहारा करणें त्यांस जरूर् ६

शुक्र टाकी नजर मागें
अस्तगिरि अन् उतरुं लागे
हिंडतों टेकडीवर रेंगाळत मीच चिंतनीं चूर् ७

सृष्टि अगदीं शांत होई
जाय झोपीं वायु तोही,
वेताळ मनींचा न निजे—छे, पण रात्रिचाच हा शूर ! ८

कातळाच्या वर पडावें,
चांदणें हें पांघरावें,
आणखी करावें काय हराया हृदयींचें काहूर् ९

सूर तों हे कुठुनि येती ?
अंतरींचा ठाव घेती—
छेडितें कोण हें सारंगीवर वागीश्वरिचे सूर ? १०

जवळ आले, स्पष्ट झाले,
दूर गेले, लुप्त झाले,
जीवास लावुनी अधिकच चटका गेले—गेले दूर ! ११

हाय ! माझें ध्येय का तें
गूढ दुरुनी गीत गातें ?
निर्भरालिंगनाविण न भरे पण माझें मन दूष्पूर् १२

२० जानेवारी १९२४]

रसिकास : : २

(जाति : मुद्रिका)

हें साधें भोळें गीत आवडे तुला,
संकोच, भीति कां येथें ?
घे पुरवुनि तव हेतुला. १

ये आंत, बैसुनी जवळ हृदय कर खुलें,
नच उपचाराची बाधा,
सर्व हें समज आपुलें. २

ही गड्या, न माझी मुळीं काव्यसंपदा,
ही कृपा गूढ शक्तीची,
म्हण तीस, "धन्य शारदा !" ३

सहकंप पावतां हृदय तुझें पारखी
मज जोड पावली सारी,
देणगी न यासारखी. ४

अनुभूति, कल्पना क्षणिक तरल वायवी,
गुंगवून तिजला नादीं
अडकवून ठेवी कवी. ५

शब्दांच्या अवगुंठनीं हंसे सुंदरी
ही तिचीच बघ पडछाया,
जी वसे तुझ्या अंतरीं. ६

म्हणुनीच ऐकशी गीत गुंग होउनी,
ठेविशी उलट करुनी तूं
मज तुझाच रसिका, ऋणी. ७

हें तन्मयतेचें मौन असें बोलतां
स्तुतिशब्द फशाला वाया
हृदयास हृदय बोलतां ? ८

माजला स्तुतीचा तरी क्षणिक गल्बला !
कीर्तिचा स्वर्ग कोणाला
रे मेल्याविण लाभला ? ९

मी माझ्यास्तव गायनें जरी गुंफिलीं
भेटतां रसिक तुज ऐसा
स्नेहाळ तुला वाहिलीं. १०

२६ सप्टें. १९२४]

संगमोत्सुक डोह : : ३

(छंद : परिलीना)

एकत्र गुंफून जीवित–धागे
प्रीतीचें नर्तन नाचलों मागें
एकटा उभा मी तेथें
भोंवतीं शोधीं प्रियेतें;
न दिसे कोठें; का सोडून गेली ?
लोपते का कधीं प्रीति उदेली ! १

दृष्टीस पडे हें भयाण मात्र
रेताड कोरडें उथळ पात्र !
प्रिया न जरी संगतीं
तर हो कुण्ठित गति.
प्रीति या हृदयीं अथांग खोल
तुडुंब भरली, परंतु फोल. २

कोणी ये, हिणवी, " भावना मेली
हांसेना बोलेना करीना केलि ! "
खट्याळ वादळी वारा
दौडत येतां भरारा
उठती चंचल बाह्य तरंग,
अंतरीं जडता न पावे भंग. ३

जीवनज्योत न माझिया गेहीं
म्हणून हें कृष्ण वसन देहीं;
एकली कौमुदी हांसे,
ढगांत खिन्नच भासे.
स्तिमित नजर लाविती तारा,
मावळे उत्साह नाचाचा सारा. ४

खाऊन रवीचा प्रखर ताप,
कष्टून, लागून जीवांस धाप,
प्रदोषसमयीं येतीं
क्षणैक विसावा घेतीं,
घरास वळतीं माणसें गुरें;
अन् माझें अंतर निःशब्द झुरे. ५

अंबरीं इंद्राची दुंदुभि वाजे,
भीषण सुवर्ण—सुंदरी साजे,
मेघांत हांसत खेळे,
लवत नाचे ते वेळे
देवांचा भरून येऊन ऊर,
सहस्र नयनीं ओसंडे पूर ! ६

नाचेल मयूर अवनीतळीं,
मंडूक ते द्विज गातील जळीं,
होऊन धुंद त्या क्षणीं
धांवून प्रिय साजणी

देशील ना मज कसून खेंव ?
बांधितील वर तोरण देव ७

म्हणत मंगल जंगलगान,
कड्याहून खालीं लोटून प्राण,
होऊन काषायरंग
संगांत पूर्ण निस्संग
पावूं गे समाधिसागरीं अंत !
—अजून संपेना वैशाख हंत ! ८

११ ऑक्टो. १९२४]

सर्वां खल्वियं माया ! : : ४

(जाति : परिलीना)

नादावुनि केलें मीं भ्रमण किति अहो तें !
विश्रान्तिस्थळ अन्तीं हेंच हाय होतें. ध्रु०

हमरस्त्याहूनि दूर चिमुकलाच गांव,
डाकघराचाहि जिथें नेणवे अभाव,
कष्टकरी दीनांचा मूठभर जमाव,—
जीवन अज्ञात तिथें वाटे मज कोतें. १

ते तिकडे पीत माळ पसरती अफाट
हा इकडे रम्य गार हरित नदीकांठ,
लवणांतुनि ऊंसगहूंशाळुचाहि थाट !
स्वगृहांत परि गवसें सौंदर्य न कोठें. २

हीद्वीणा अननुभूत सहजकंप पावे,
सहकंपें अतिकांक्षा स्फुरित हो स्वभावें,
गमे रूढि भंगुनि मीं ध्येय नवें गावें
कीं सीमोल्लंघनींच पौरुष तें मोठें ! ३

होतां वश वाग्देवी निंघे प्रेमबोल,
हृदय हेंच मोल जया, न हो हेम मोल,
भावसिंधुवर होती रसिक किति विलोल,
रिक्त—हस्त मी, जनता वेंची माणिमोत्यें. ४

तो मीनाबाजार न, हंसे रंग—रात,
ज्योतीवर किति पतंग झेंप टाकितात !
मीहि मग्न मुक्तमधुपभावगुंजनांत—
मोहनलहरींत आणि जीव खाय गोते ! ५

भरतवाक्य संपुनि हो शांत गानवीची,
काव्यदीप विझतां हो स्मृति खऱ्या भवींची,
तों न दिसे लोचनास शुक्र वा मरीची,
रंगसौध कोसळुनी उरे भग्न जोतें. ६

दैव करी गुप्त पाठलाग, जीव धांवे,
सावज हें मी धरीन, तो म्हणे प्रभावें,
टाकित धापाच पुन्हा प्रथम पदीं पावें,
अंत्यक्षणिं वेडावी स्वप्न गत,—नको तें ! ७

६ जानेवारी १९२९]

चंदाराणी : : ५

(ओवी)

कोठें ती चंदाराणी राजस रूपखाणी,
गातात गोड गाणीं, कवि जिची ! १

श्यामल पटावरी हिऱ्यांचा सडा पडे,
टपोर त्यांत खडे गुरु शुक्र. २

असोत तेजोगिरी परंतु चंदेपुढें
पडति ते बापुडे मोलहीन. ३

सांडतें तिचें तेज, सुधेची होई वृष्टि,
रंजवी स्वप्नसृष्टि चंदाराणी, ४

ती का ही चंदाराणी फिकट दीनवाणी ?
जीवाचें होई पाणी दिसतां ही. ५

ढगाची पांढुरक्या फाटली दिसे चिंधी,
नभःश्री लेई बिंदी ही का भाळीं ? ६

पेठेंत दिनभर सुवर्णव्यवहार;
ढुंकून पाहणार कोण हिला ? ७

सौभाग्यच्युत होतां कोठून ती प्रतिष्ठा ?
अश्रूंनीं माझी निष्ठा हीस न्हाणी. ८

बोल तों चंदाराणी " गाशी तूं योग–गाणीं,
अजाण परी प्राणी दिसशी तूं. ९

अशोकवनामध्यें लंकेचीं वैभवें तीं
जीवाला शांति देती किमपि न. १०

त्याहून गोदातटीं शीणल्या कष्टें देहीं
रुचतीं वल्कलेंही सौभाग्याचीं. ११

हृदयीं एक ज्योति भ्रमण दुजाभोंतीं;
आपत्ति हीच मोठी दैव आणी. १२

आमुची चंदाराणी म्हणून गातां गाणीं
स्वार्थच बघे वाणी तुमची ही. १३

भ्रमतां अंतराळीं निस्तेज होतें तेव्हां
असतें माझ्या देवा— जवळ मी. १४

चुकून कधीं काळीं मित्राशीं तोंडभेट
होतां तो काळ थेट अशुभ का ? १५

कणव नका करूं ! नादांत फिरतें मी
विलीन मित्रप्रेमीं चंदाराणी.—" १६

५ ऑगस्ट १९३३]

तेथें चल राणी : : ६

(वृत्त : रात्रिवितान)

कोठें तरि जाऊं बसुनी शीघ्र विमानीं
अज्ञात ठिकाणीं.
स्वातंत्र्य जिथें, शान्ति जिथें, प्रेम इमानी
तेथें चल राणी ! १

सामाजिक संबंध सखे, हे न टिकाऊ;
हे स्नेह दिखाऊ !
मी तूज, मला तूं, प्रभु दोघांस निदानीं, तेथें० २

भाळे न इथें प्रीति धनावीण कुणाला,
ना मोल गुणाला;
लावण्य नसे जेथ जणूं चीज किराणी, तेथें० ३

व्हा बद्ध इथें, प्रेम करा वा न कराही,
नातें दृढ राही;
गे लग्नविधी जेथ न जीवैक्य-निशाणी तेथें० ४

नातें पुरुषस्त्रीमधिं तें एकच वाटे,
ऐसें उफराटें,
ज्यांचें मत, त्यांचें वच यावें नच कानीं, तेथें० ५

डोळ्यांत इथें लाडिक जादू परि खोटी,
अन् संशय पोटीं.
साधेपण जेथ न गम गूण अडाणी, तेथें० ६

काहींहि करा ही जनता मारिल नांगी
हांसूनि अपांगीं
ध्येयास पुरा वाव मिळे, होय न हानी, तेथें० ७

स्वातंत्र्य न सत्तेविण, संभाविततांही
दंभाविण नाहीं,
स्वार्थापुरतें सत्य न जेथ कुणि मानी, तेथें० ८

अन्याय इथें जोंवर अन्यास जहाला
तों त्रास कशाला ?
जेथें न शिणे केवळ लाभास्तव वाणी तेथें० ९

ही चैन अविश्रान्त, बडेजाव विकाऊ
टाकूनिच जाऊं;
स्वाभाविक कष्टाळु जिथें रम्य रहाणी, तेथें० १०

ये कोठुनि कष्टाविण विश्रांति दिनान्तीं,
धर्माविण शांती ?
स्वादिष्ट सुखेंहूनि जिथें भाकरपाणी, तेथें० ११

काव्यें नकलीं नीरस वाचूनि जिवाला
वाटे न जिव्हाळा;
फेंसाळत गाईल जिथें ओहळ गाणीं, तेथें० १२

कोठुनि गरीबी असतां रानफुलांहीं
शृंगारित राई ?
बेमोल जवाहीर खुले रात्रिवितानीं, तेथें० १३

कोठें तरि रानांत बसूं या नि हंसूं या,
जेथें न असूया;
संतोष पडूं दे न कुठें न्यून निधानीं, तेथें० १४

बांधूं चिमणें खोपट कीं ऊब जयाची
दैवी प्रणयाची;
आल्या अनिकेतास खुलें स्वागत रानीं; तेथें० १५

अंकावर खेळूनि शिकूं सृष्टिसतीच्या
आत्मप्रगतीच्या
त्या गूढ कथा, ज्या न कुराणीं, न पुराणीं, तेथें० १६

१९३३]

आई

: : ७

(वृत्त : वैखरी)

नाहीं तुझ्या मी पोटचा गोळा परी
 ' आई ! ' म्हणूनी हांक मारी वैखरी.
 नाहीं तुझ्या दुग्धावरीही पोसलों,
कोठुनि लागे ओढ ऐशी अंतरीं ?
 स्वप्नींहि नाहीं पाहिलें बाल्यीं तुला,
कां भाव बाल्यांतील हा येई वरी ?
 गेली तिशी लोटूनि अन् मी बाल का ?
कां ऐन वैशाखी नवी वाहे झरी ?
 माझे न केले लाड तूं केव्हां, तशी
केली तुझीही मी न केव्हां चाकरी.
 आश्चर्य कीं तूं दृक्पथीं येतां झणी
निःशब्द पूजा मी तुझी चित्तीं करीं.
 संतुष्ट मी दृष्टिप्रसादें तूझिया
तत्काल औदासीन्य माझें तो हरी.
 माझें तुझें नातें कधींचें कोठलें ?
ही काय माया, योजना वा ईश्वरी ?
 माझी मला कांहीं कळेना पात्रता
तैशीच तूझ्या थोरवीची पायरी.

१९२३]

दुबळ्यांचा न्याय : : ८

(जाति : पंचकल्याणी)

होई खेड्यांतुनि बोभाटा,
  सर्जेराव मारितो वाटा
बंदूक बाळगी, काडतुसांचा सांठा. १
कोणी बेरड हा न अडाणी
  याचा वेष फांकड्यावाणी.
तोंडावर खेळे किती शहरचें पाणी. २
त्याला भीत सर्वही कां कीं
  पटका, कोट, चोळणा, खाकी,
ऐटीनें नियमितपणें पाऊलें टाकी. ३
लाग कुणी न त्या सांगातीं
  जाउनी तडक गुन्हाळें गांठी
पैक्याच्यासाठीं करी कडक दमदाटी. ४
भरती हाट न आठवड्याचे
  बसती बैल घरीं छकड्याचे
दुर्दैव सदाचें या कष्टाळु गड्यांचें ! ५
वार्ता जाय मुख्य नगराला,
  चर्चाविषय नवीन जहाला, ·
स्वस्थताच अजुनी, कीं पेठेंत न घाला. ६
चाले राउळांत जयघोष,
  पोंचे आंत न तो आक्रोश.
जरि शेतकऱ्यांच्या पडे घशाला शोष. ७

अमुचे निःशस्त्रांचे राजे
    यांचें वैभव काय विराजे !
आसेतुहिमाचल यांचा महिमा गाजे. ८

म्हणती शेषशायि भगवंत
    न करी कलिकलहाची खंत,
जो दुर्बल जन विश्वसे तयाचा अंत ! ९

येतां दुष्ट लहर माजाची
    सर्जेराव सतींना जाची;
अबलाच कामनापूर्ति जगीं प्रबलांची ! १०

घेतां लज्जा अशि लक्ष्मीची
    दीनहि कुठवर करितिल चीची ?
नररक्त उसळतें, ऐकवे न ती छी छी ! ११

मारूं अथवा मरुनी जाऊं,
    आला तोहि कुठून लढाऊ ?
ही धार विळ्यांची बंदुकीस त्या दावूं. १२

पडला एक गडी घायाळ,
    उठला तोंच दूसरा काळ.
घालुनी पेंच मोडिला हात तत्काळ. १३

आंत हाड हाड मोडा रे !
    मागुनी जिवानिशी सोडा रे,
अन् खेड्यापाड्यांतुनी यास ओढा रे, १४

परि ही चींड ओसरुनि जातां,
    होतिल झणि मेंढ्यापरि आतां,
सोसाया पुनरपि कष्टानि नमवुनि माथा. १५

७ मार्च १९३५]

ताजमहाल : : १

(जाति : प्रणयप्रभा)

जें स्वप्न आजवर मनिं तरळे,
त्याहून रम्य हें आज कळे ।। ध्रु० ।।

यमुना काळीं, काळें अंबर,
वातावरणहि होई धूसर,
तटीं शान्त हें पांडुर सुंदर
जगत्किल्मिषें हें न मळे. १

अस्पष्टच हें तिमिरामधुनी
दिसे, दिसे ज्यापरी सुरधुनी
ध्येयवादिजननयनापुढुनी
भविष्य मोहक जें ढळे. २

ढगाआडचा पूर्ण चंद्रमा
न दिसे, फांके परि तत्सुषमा
पतिव्रतेची प्रीति निरुपमा
स्मृतीमधें जैशी उजळे. ३

प्रेमाशेचें—प्रभातवैभव
पतिव्रतेचें निधान अभिनव,
काळ-सागरीं बुडे, विरे तंव
फेसमिषें वर कीं उसळे. ४

कालिदासकवितेंतुनि विलसे
अजविलाप तो मधु करुणरसें,
वास्तुरूप घे अमर का असें,
उदात्त सुंदर गूढ बळें ? ५

प्रेमाश्रु तुझा वा जगदीश्वर
पडतां पडतां थिजला सत्वर,
विभवहिमाचल झाला भूवर
—का मरणोत्तर हें सगळें ? ६

सुधांशु आतां नभीं अनावृत
कुमुद यशाचें तुझिया प्रसृत,
करी वरुनि अभिषेकुनि अमृत.
मरणाचें मरणत्व गळे. ७

हें का लोकोत्तर जनमानस,
का मृत्युंजय मूर्त शांतरस,
प्रेम अनिर्वचनीय अलालस
काळ पळे पण जें न पळे ! ८

दिसे दिशीं हें सुमनोवेधक,
काय बरें हें ? हाय काळनख !
शाश्वति पुण्यस्मृतीसहि न मग
शल्य हेंच हृदयांत सले. ९

१८ मे १९३५]

फटकळ अभंग : : १०

(छंद : देवद्वार)

१

चालला असेल आज नामघोष—काय कंठशोष देवासाठीं !
माणुसपुराचा राउळाला वेढा, विठ्ठलाचा वेडा भक्तगण.
चंद्रभागेकांठीं वालुकेचे कण, त्याहूनहि जन उदंड ते.
विठ्ठल ! विठ्ठल ! तुंबळ गजर, कोंदलें अंबर टाहोनें त्या.
चौदा चौकड्यांचें राज्य मूल्यहीन, देवपदीं लीन भागवत.
प्राण गेला जावो देवाचिये द्वारीं, मोक्षाची पायरी भेटली ना ?
कासया हें जिणें ? दे गा देवा मुक्ति ; कांहीं तरी युक्ति कर राया,
विटेवरी पाय कटीवर हात, तटस्थ पहात उभा कां तूं ?

२

तुझ्या माहात्म्याचा आषाढीचा दिन, तथापि वंदीन दुरून मी.
या लोकांसारखा कसा घेऊं धांव ? मोक्षाची त्या हांव नाहीं मला.
कशी मागूं देवा ! कैवल्याची भीक, हवी मोकळीक प्रपंचाची.
माझ्या एकट्याचा कशाला उद्धार ? राहिला संसार करोडांचा.
फार झाला देवा स्वार्थाचा संकोच, आतां तो नकोच परमार्थ.
प्रपंचीं मंगल सावधान नीट राहूं द्या, का झीट भक्तीची ती ?
अफूच्या गुंगींत विस्मृतीचें सुख, तयाचें कौतुक मी न करीं,
तूं पण सांभाळ, वेड्यांची या सेवा, विपरीत देवा फळायची

३

तुझे भक्तगण तुझें देवपण, घेती हिरावून पांडुरंगा.
तुला स्वतापरी मानूनि साचार, सारे सोपस्कार करिती ते.
चुकूनि ये तुझें नाम जिव्हेवर, पापाचे डोंगर भस्म होती.
तुझ्या नामाचा हा विचित्र महिमा, केवीं न्यायसीमा ओलांडी रे ?
जनांत जाणूनी स्तुतीचा प्रभाव, देवाचा ते भाव ठरविती,
दागिन्यांनीं तुझें करिती कौतुक, कीं श्रृंगारसुख जाणती ते.
मोकळे कराया वाटेल तो छंद, तुझें तोंड बंद नैवेद्यानें.
अशा भगतांचा होशी देवा राणा——आहेस शहाणा, काय सांगू ?

४

कटीवर हात ठेवूनि तिष्ठत, पुढें काय गत पांडुरंगा ?
भक्तांनीं घातले तुला हे दागिने, पराक्रमाविणें टिकती न.
आपुलिया बळें राही न सदाचें, तुझें पाषाणाचें राऊळही
रहाया अभंग सुंदर हें ध्यान, हवें अधिष्ठान कशाचें रे ?
रक्षितील काय दुबळे भगत ? सोमनाथ—गत नाठवे का ?
भक्त आटपतां तूंच जगतांत, होशील अनाथ जगन्नाथा !
इहलोकीं कर भक्तांना समर्थ, आज काय अर्थ परलोकीं ?
टाक योगनिद्रा, ऐक शब्द माझा, पंढरीच्या राजा विठ्ठला रे !

५

पुरे झाली देवा, आजवर शोभा, मार आतां तोबा भक्तांना या.
युगें अठ्ठावीस परवश जिणें, जणूं मिरवणें प्रेतयात्रा.

कोणीही कोठूनि यावें झोडपावें, त्यांस निष्ठाभावें सेवितोंच !
एकमेकांवर खातों दांतओठ, भरितों हें पोट उच्छिष्टानें.
सहस्र वर्षांचें साचलें हें काळें, त्यानेंच सांवळें तुझें रूप.
तुझ्या समाजाची हीच का धारणा ? देवा, विचारणा करितों मी.
कांहींच का नाहीं दैन्याची या लाज ? पुरे योगिराज काळझोंप !
जेणें हेलावेल चैतन्यसागर, असें कांहीं कर तांतडीनें.

६

अनायासें लाखों भक्त भोळसट, झाले एकवट तुझे दारीं,
त्यांना पटवुनी देई कटु सत्य, तुलाच अगत्य माझ्याहून.
आपुलालें पोट सारें टीचभर, त्यांत विश्वंभर नाहीं नाहीं.
जनतेच्या कामीं निथळूं द्या घर्म, हेंच धर्मकर्म नीट जाणा.
विठोबा रख्माई पहा कोट्यवधि, महाराष्ट्रामधीं त्यांना भजा.
त्यांचिया सेवेनें प्रसन्न तो होई, प्रत्येकांत राही जो देव तो.
सहकारयत्नीं मर्त्यांचें सामर्थ्य, हें न जाणा मर्त्य–अमर हें.
क्षितिजा भिडवा कर्तृत्वाची सीमा, पंढरी-महिमा त्यांत आला !

१२ जुलै १९३५]

यशवंत दिनकर पेंढरकर (यशवंत)

जन्म : ९ मार्च १८९९

यशवंत दिनकर पेंढरकर

आजच्या तरुण पिढीला 'यशवंत' कवींची ओळख करून देण्याची जरूरी नाहीं. आजचे तरुण विद्यार्थी, म्हातारपणीं त्या वेळच्या तरुण पिढीस आपल्या तरुणपणाच्या ज्या आठवणी सांगतील त्यांत, यशवंताचें काव्य आम्हीं ऐकलें आहे, यशवंतांना आम्हीं पाहिलें आहे असें मोठ्या अभिमानानें सांगतील. कवीच्या तोंडून त्याचें काव्य ऐकणें हें एक मोठें भाग्यच आहे!

यशवंतांच्या एकाददुसऱ्या कवितेच्या श्रवणानें त्यांची आठवण नेहमीं मनांत रहावी हें त्या काव्याच्या सामर्थ्याचें एक लक्षण आहे. त्यांच्या काव्याच्या दीर्घ परिचयानें हें सामर्थ्य जास्त जास्त कळत जातें.

'काव्याचें सामर्थ्य' म्हटल्याबरोबर कदाचित् रणगीतांची, किंवा संग्रामगीतांची आपणांस आठवण होईल. एखादें इतिहासप्रसिद्ध युद्ध ह्याच काव्याचा विषय असला कीं मग त्या काव्यांतहि त्या समरप्रसंगाचा आवेश उतरतो हें खरें आहे. परंतु जीवनांतील सामर्थ्य फक्त रणांगणावरच व्यक्त होतें असें नाहीं. रणांगणाबाहेरील अफाट दुनियेंत जीवनाचा जो पसारा सर्वत्र दिसतो त्या जीवनांतहि अनेक समरप्रसंग येतात. यशवंतांच्या जीवनांत अशा समरप्रसंगांची जणूं काय एक मालिकाच लागली आहे. त्यांचे जिवलग स्नेही प्रा. श्री. बा. रानडे यांनीं त्यांच्या जीवनांतील समरप्रसंगांचा थोडक्यांत सारांश दिला आहे. तो असा:

"मनुष्यानें पुष्कळ मनोरथांचे डोलारे उभारावेत, प्रेमपूर्ण वृत्तीनें काव्यपूर्ण आयुष्य कंठण्याची आशा धरावी आणि प्रत्यक्ष सृष्टींत नीरस, प्रेमहीन कष्टाचें जिणें कंठण्याची पाळी यावी हें शेंकडा नव्याण्णव लोकांच्या कपाळीं लिहिलेलें असतें, तेंच यशवंतांचें विधिलिखित होतें."

—'मनोहर' (जानेवारी १९४१)

यशवंतांनींहि आपल्या या जीवितयुद्धाचें शब्दचित्र रेखाटलें आहे. ते म्हणतात:

"इंग्रजी सात यत्तांचें शिक्षण—शिक्षण कसलें नुसती ओझरती विषय-ओळखच ती! शारदेच्या दरबारांतील कोणत्याहि एका मानवंताच्या

दौलतीचें पुसटहि दर्शन घडलेलें नव्हतें. तेवढें शिक्षण होतांच पोटाचा प्रश्न! तें प्रश्नचिन्ह म्हणजे विश्वभक्षक काळजबडाच तो! कारकुनीशिवाय काय पडायचें चौपदरींत! कारकुनी म्हणजे असेल नसेल त्या अभिरुचीची राखरांगोळीच! अशा परिस्थितींत कवितेच्या आवडीचे कोंवळे मुगारे करपून जायचे; पण वावटळींत पदराआड दिव्याची ज्योत सांभाळून ठेवावी त्याप्रमाणें अंतर्यामींची असलेली कवितेची आवड मीं जोपासली. सारस्वताच्या अफाट महासागरांतून अनेक सुसज्ज पाणबुडे हिरिरीनें मोत्यांच्या राशीच्या राशी वर आणीत आहेत. अनेक दर्यासारंग जहाजें भरभरून धनराशी किनाऱ्यावर ओतीत आहेत. त्यांत माझ्यासारख्या क्षुद्र मीनाचा काय पाड लागणार! शारदेला कसला नजराणा मी अर्पण करणार!"

अशी परिस्थिति आणि मनःस्थिति असतांनाहि यशवंतांनीं त्या सागराचें निरीक्षण केलें. कोठून कसे प्रवाह वाहत आहेत तें हेरून अंतर कापायचें असें मनानें घेरलें आणि सारस्वताच्या अफाट सागरांत पोहण्यासाठीं उडी घेतली. त्यांच्या मनाची ओढ अनावर होती; प्रतिभेची ऊर्मि दुर्दम्य होती. म्हणूनच परिस्थितीच्या असह्य दडपणाखालीं त्यांनीं मन पिचूं दिलें नाहीं. ते सांगतात :

"लहानपणीं कीर्तनांत ऐकलें होतें—

'छंद लागला टिटवीला
तिनें समुद्रहि आटविला'

हें पद्य मला उमेद देत असे."

या प्रतिकूल परिस्थितींत त्यांच्या प्रतिभेचें सामर्थ्य टिकलें याचें कारण त्यांच्या ठिकाणीं "विविध सौंदर्यदर्शनानें उचंबळून येणारी वृत्ति आणि नियतीनें लगावलेल्या प्रखर फटकाऱ्यांनीं आलेला तल्लखपणा" उत्पन्न झाला. एवढ्या सामुग्रीवर यशवंत आज लोककवि आणि राजकवि झाले आहेत! काव्य ही एक उपासना आहे; तें एक व्रत आहे अशी त्यांची भूमिका आहे.

'उपासक' या कवितेंत ते म्हणतात :

"चालवितों व्रत नव भक्तीचें"

या व्रताविषयीं आणि उपासनेविषयीं अत्यंत उत्कट श्रद्धा असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या व्रतसिद्धीचें 'यशोधन' आतां संपादन केलें आहे.

त्यांच्या ठिकाणचें हें सामर्थ्य त्यांच्या जन्मभूमीनेंच त्यांना दिलें असावें. चाफळ खोऱ्यालगतच्या तारळें गांवीं ९ मार्च १८९९ रोजीं त्यांचा जन्म झाला आणि नोकरी करण्याइतकें वय होईपर्यंत शिवसमर्थांच्या त्या कर्म-भूमींत कृष्णाबाईच्या परिसरांतच त्यांचें पूर्वायुष्य गेलें. तो प्रदेश उज्ज्वल पराक्रमांच्या इतिहासानें भारून गेलेला असल्यानें, यशवंतांच्या मनास त्याची विलक्षण ओढ आहे. ते स्वतःस मोठ्या अभिमानानें 'दऱ्या-खोऱ्यांतला कवि' म्हणवितात. आपल्या काव्यांतून शिवाजी आणि रामदास यांच्या सामर्थ्योत्पादक कर्तबगारीचा संदेश त्यांनीं वारंवार महाराष्ट्रास ऐकविला आहे. त्या विचारांचें आणि भावनांचें स्फूर्तिस्थान म्हणजे त्यांच्या जन्मभूमीचें मनांत ठसलेलें भावचित्र हें होय.

चाफळ खोऱ्यांतील मांडवी नदीला उद्देशून ते म्हणतात :

संचरतांना तीरावरती
अर्घ्ये कितीदां समर्थहातीं
पडले असतिल तुझिया पात्रीं
समर्थदूती तूंच होउनी फिरवियला आदेश

तोच आदेश आजहि त्या समर्थदूतीच्या पाण्याच्या खळखळींत, आणि झुळझुळींत ऐकूं येत आहे, कवि त्यासाठीं प्रार्थना करतो—

'तुझिया गानीं मला ऐकूं दे दासांचा उपदेश'

आपल्याला ऐकूं आला आणि समजला तसा समर्थांचा संदेश यशवंत आपल्या काव्यांतून सांगत आहेत.

चाफळ खोऱ्यांत वावरणाऱ्या त्यांच्या स्वयंभू प्रतिभेस पुण्यास नोकरीसाठीं आल्यावर गिरीशांच्या सहवासाचा आणि पुण्याच्या सुसंस्कृत नागर वातावरणाचा लाभ झाला. त्यांत प्रा. श्री. बा. रानडे यांच्यासारख्या

स्नेहाळ मित्राची सांवली मिळाली आणि यशवंतांची प्रतिभा मानवी जीवनाचे नवे नवे प्रांत सूक्ष्मपणें न्याहाळूं लागली. पुण्यास असलेल्या नवोदित कवींनीं 'रविकिरणमंडळ' काढलें होतें. यशवंत त्या मंडळांत वावरूं लागले. मंडळाच्या माध्यमानें त्यांना गिरीश आणि प्रा. श्री. बा. रानडे यांच्याबरोबर माधव ज्यूलियन या कविवर्यांचा सहवास लाभला.

रविकिरणमंडळांतील कवि काव्याचें एक नवें जग निर्माण करूं लागले होते. केशवसुतांच्या युगाचा एक कालखंड टिळक, गडकरी व बालकवि यांच्या मृत्यूनंतर (१९२०) संपल्यासारखा वाटत होता. रविकिरण–मंडळानें १९२३ सालापासून आधुनिक काव्याच्या दुसऱ्या कालखंडास आरंभ केला. त्या कालांत यशवंतांचा विकास झाला. परंतु इतर कवींच्या सहवासांत आणि एकाच वातावरणांत वावरत असतांहि यशवंतांचें वैशिष्टय अबाधित राहिलें. त्यांनीं आपल्या काव्यानें एक स्वयंसिद्ध प्रांत फुलविला आहे. 'यशवंती' या त्यांच्या पहिल्या काव्यसंग्रहापासून तों 'ओजस्विनी' या नव्या काव्यसंग्रहापर्यंत यशवंतांचें वैशिष्टय कायम राहिलें आहे. त्यांच्या काव्यावर त्यांच्या पूर्वकालीन किंवा समकालीन कवींची छाया पडली नाहीं. कारण 'माझ्या कविता हा माझ्या सुखदुःखांचा परिपाक आहे' असें त्यांनीं स्वतःच सांगितलें आहे. आपल्या वैयक्तिक जीवनांतील परिस्थितीशीं झगडत असतांनाच कवि स्वतःच्याभोंवतीं वावरणाऱ्या समदुःखी व्यक्तींना विसरला नाहीं. उलट ते सहप्रवासी हीच त्याच्या अंतःकरणाची सोबत होती. शिक्षक म्हणून किंवा कारकून म्हणून त्यांना जी नोकरी मिळाली तीसुद्धां येरवड्याच्या बंदिशाळेंत! परंतु तेथेंहि कवीच्या अंतःकरणास प्रवेश करतां आला आणि जगाच्या विकृत न्यायपद्धतीनें ज्यांच्या जीवनाची लहानपणींच मुस्कटदाबी होऊं लागते त्या बालगुन्हेगारांचीं दुःखें त्यांनीं रेखाटलीं. समाजानें आपल्या गुन्हेगारीवर पांघरूण घालण्यासाठीं बालकांनाच बळी द्यावें ही भयंकर गुन्हेगारी त्यांनीं बंदिशाळेंत उघड केली. स्त्रीपुरुषांच्या सहवासाच्या बाबतींत कांहीं व्यावहारिक बंधनें लादणारा समाज, पुष्कळ वेळां तरुण मनांचा असह्य कोंडमारा करतो. तरुण स्त्री-पुरुषांच्या सहवासाच्या आणि सान्निध्याच्या प्रत्येक प्रसंगीं अनाचार नि अनितिच बळावते असा दंडक होऊं शकत नाहीं. उलट

त्या सहवासाचें पर्यवसान हृदयमीलनांतहि होऊं शकतें हें त्यांनीं 'जयमंगला' काव्यांत एका प्राचीन कथेच्या आधारें दाखविलें आहे. भोंवतालच्या जीवनांत खोटेपणा, दांभिकता, अरेरावी हीं जेथें जेथें दिसतील तेथें तेथें कवीची धांव पोहोंचते हें त्यांच्या काव्यावरून दिसून येईल. ही मनाची व्यापकता त्यांच्या जीवनांतील अतिशय कष्टमय परिस्थितींतहि व्यक्त होत होती. परिस्थितीनें थोडीशी उसंत दिल्यावर त्यांनीं आपली इच्छा जास्त मुक्तकंठानें परमेश्वराजवळ व्यक्त केली आहे :

'अन्य नको वरदान' या कवितेंत ते म्हणतात :

अन्य नको वरदान ।
प्रभो मज । अन्य नको वरदान ।
कोणी अवतीं-भवतीं माझ्या
जमले किंवा जमवियले ज्यां
पुरवायातें त्यांच्या गरजा
द्या सामर्थ्य निदान ।

हें वरदान त्यांना मिळालें आहे असें त्यांच्या कवितांवरून रसिकांच्या प्रत्ययास येऊं लागलें आहे. त्यांनीं आपली 'पाणपोई' ही कविता १९२७ सालीं लिहिली. तींत ते आपल्या रसिकवृंदास म्हणतात :

येइ भाई येथ पाही घातली ही पाणपोई
धर्म–जाती कोणती ती भेद ऐसा येथ नाहीं
–श्रांत पांथा ! बांधली ही तूझियासाठीं सराई.
–ओंजळी, दो ओंजळी, आकंठ किंवा घे पिऊनी
हो जरा ताजा तवाना, येउं दे सामर्थ्य पायीं.
पावतां तृप्ती मना, संचारतां अंगीं उमेदी
जो दुवा देशील पांथा तेवढी माझी कमाई.

त्यांच्या काव्याचा रसास्वाद घेतल्याखेरीज हा दुवा कसा देतां येणार आणि कवीला त्यांची कमाई कशी मिळणार ?

पण कवि मात्र कमाईसाठीं थांबला नाहीं. त्याची समर्थांचें व्रत चालविण्याची तपश्चर्या अखंड चालली आहे. ते परमेश्वराजवळ अदम्य उत्साहानें सांगतात—

—परोपरीच्या दैन्यांचाहि न केवा
कोठेंहि आपुली प्रभो चालविन सेवा

त्यांच्या काव्यांत त्यांच्या वैयक्तिक जीवनांत दीर्घकाल थैमान घालणारें नैराश्य पदोपदीं आढळून येतें. त्यांचे मित्र श्री. माडखोलकर म्हणतात: "निराशेनें त्यांच्या जीवनाला शोष लागल्यासारखा होऊन त्यांची प्रतिभा आत्मपर बनली. या आत्मसमाधींतून त्यांची सारी भावकविता उत्स्फूर्त झाली आहे."

दारुण परिस्थितीच्या वनवासांत जवळजवळ पंचवीस वर्षें घालवीत असतां काव्य हींच त्यांच्या अंतःकरणाची विश्रांति होती. आपल्या काव्यलेखनाच्या पाणपोईवर ते आपल्या तृषार्त मनाची तृषा भागवीत होते.

परंतु त्यांच्या काव्यांत त्यांच्या नैराश्यमय जीवनाचे जे पडसाद जागोजाग घुमत आहेत त्यांतहि झुंजारवृत्ति दिसते. मनाचें दुःख प्रकट करतांना स्वाभिमानी, आकांक्षी मनाचा संताप त्यांत व्यक्त झाला आहे. तीं रडगाणीं नाहींत. त्यांच्या झुंजारवृत्तीचें वर्णन करतांना श्री. माडखोलकर लिहितात:

"नाजुक जागीं घूसून रुतून बसलेल्या गोळीचें दुःख सतत डांचत असतां चेहेऱ्यावर तें यत्किंचितहि उमटूं न देतां धीरानें दिवस कंठणाऱ्या झुंजार माणसासारखी त्यांची वृत्ति आहे." आयुष्यांतील अतिशय प्रतिकूल परिस्थितींतच भावमंथन, यशोधन, जयमंगला, बंदिशाळा हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत.

बरेच दिवस स्वतःच्या नाठाळ दुर्दैवाशीं झगडत राहिल्यावर हळूहळू त्यांच्या परिस्थितीचे फांस सुटत चालले आणि त्यांचें मनहि भोंवतालच्या जीवनाशीं जास्त जास्त समरस होऊं लागलें. 'जगरहाटी'चें रौद्र स्वरूप ते

धीरानें पाहूं लागले. वैयक्तिक जीवनांतील शृंखलांपेक्षां 'जगाच्या कल्याणासाठीं' जीविताचा होम करणाऱ्या पुण्यश्लोकांच्या पायांतील शृंखलांचें त्यांना दर्शन झालें. असंख्य जीवितांवर आपला सैतानी अमल गर्जविणारे प्रचंड सत्ताधीश पाहून, त्यांना ते दलितांच्या आणि दीनांच्या वतीनें आव्हान देऊं लागले आणि त्यांचा गुप्तपणें होणारा उपहास आवेशानें जगास ऐकवूं लागले. दुःखाचे आणि दुर्दैवाचे सर्व अवतार त्यांनीं नीट पाहिलेले आणि बरेचसे अनुभवले असल्यानें ते कृतिशून्य गर्जनांतील फोलपणा ओळखतात!

दुःखितांचा आणि वंचितांचा आवेशानें कैवार घेत यशवंत लोकहृदयाशीं एकरूप होत आहेत. त्यांनीं वंचित प्रेमिकांचीं दुःखें जितक्या तन्मयतेनें रंगविलीं, तितक्याच तन्मयतेनें गुलामांचीं गाऱ्हाणीं जगाच्या वेशीवर टांगलीं! भोंवतालच्या देशव्यापी परिस्थितीची जाणीव झाल्यावर ते देशभक्तांच्याबरोबर 'तुरुंगाच्या दारांत' जाऊन उभे राहिले आणि त्यांच्या हृदयांत शिरून तेथील दुर्दमनीय धैर्य त्यांनीं इतरांस आपल्या कणखर वाणीनें ऐकविलें. तुरुंगाच्या आवारांत व्रतस्थ देशसेवकाप्रमाणेंच जीवनाच्या धडपडींत गोत्यांत आलेले पामर कैदीहि त्यांनीं पाहिले आणि एखाद्या प्रजावत्सल राजाच्या कृपाकटाक्षानें त्यांची मुक्तता झाल्यावर, त्या पामरांच्या जीवनांत आनंदाचा जो कल्लोळ होतो तोहि त्यांनीं आपल्या काव्यांत नमूद केला आहे. आपल्या वैयक्तिक जीवनांत बसलेले अन्यायाचे तडाखे पचवून आतां ते कैद्यांचा कैवार घेऊन माणुसकीच्या भूमिकेवर न्यायाचा सवाल करीत 'प्रताप'शाली राजसिंहासनासमोर उभे राहत आहेत. त्या दरबारांत सिंहासनाधीश त्यांना 'राजकवि' म्हणत आहेत; परंतु दरबाराच्या आसमंतात् पसरलेली जनता त्यांना 'लोककवि' म्हणून गौरवीत आहे. जनतेच्या मूक मनांत कोंडलेले भाव मानवतेच्या न्यायमंदिरांत परमोच्च न्यायाधिशास ऐकविणें हें लोककवीचें कार्य यशवंतराव आज करीत आहेत.

त्यांच्या काव्यांत आलेली ही विशालता त्यांनीं आपल्या मानसिक सामर्थ्यानें मिळविली आहे. स्वातंत्र्यसेनेंतील सैनिकांच्या आवेशाशीं एकरूप होऊन 'द्या आम्हांला सुळीं' अशी गर्जना, त्या वीरांच्या सुरांत सूर मिळवून, यशवंत करूं लागले आहेत. याचें कारण ते मोठे धनाढ्य होऊन स्वतंत्र झाले आहेत असें नाहीं. पूर्वीच्या परिस्थितीच्या कृष्णपार्श्वभूमीवर त्यांची

आजची स्थिति जरा उठून दिसते एवढेंच. वस्तुतः ते शरीरानें कांहींसे पंगु झाले आहेत; कर्तव्यबुद्धीचें समाधान करण्याइतका पैसा मिळत नसल्यानें निर्धनतेच्या पराण्या आहेतच आणि नोकरीची शृंखला तोडून टाकणें भाग पडल्यानें, एक प्रकारें परिस्थितीनें लादलेलें स्वातंत्र्य त्याच्या भावनाप्रधान मनास साहसासारखें दचकवीत आहे. बडोदें सरकारनें दिलेल्या राजाश्रयाचा गवगवा बराच झाला, तरी त्या आश्रयाचें पांघरूण त्यांच्या कौटुंबिक जीवनांत पुष्कळ वेळा थिटेंच पडतें. परंतु त्यांच्या मनाला आतां विकसित अवस्थेंत लाभणारें प्रौढपण आलें आहे आणि त्या प्रौढत्वाला साजेशी व्यापकता त्यांच्या काव्यांत प्रगट होत आहे.

काव्यशिखराच्या रोखानें चढूं लागलेली त्यांची 'यशवंती' लवकरच एका महाकाव्याचें शिखर गांठणार आहे.

काव्यप्रांतांत यशवंतांनीं शिशुगीतांचेंहि दालन सुशोभित केलें आहे. त्यांच्या कवितासंग्रहांतील शिशुगीतांखेरीज 'मोतीबाग' हा त्यांच्या बालगाण्यांचा वैभवशाली संग्रह प्रसिद्ध आहे.

यशवंतांनीं 'कवि' म्हणून मान्यता आणि यश संपादन केल्यावर गद्यलेखनाकडे आपली लेखणी वळविली. 'प्रापंचिक पत्रां'तून त्यांनीं संसाराच्या वास्तवतेचें रम्योत्कट चित्रण केलें आहे. 'कांतणीचें घर' हा लघुनिबंधसंग्रह आणि 'घायाळ' हा एका प्रसिद्ध आंग्लकथेचा मूळाइतकाच हृदयस्पर्शी अनुवाद, या ग्रंथांनीं यशवंतरावांच्या गद्यलेखनाकडेहि रसिक आकर्षित झाले आहेत. पद्य आणि गद्य या दोन्ही विभागांत यशवंतांचा सहवास वाचकांस आतां लाभूं लागला आहे.

आई : : १

(जाति : रसना)

' आई ' म्हणोनि कोणी आईस हांक मारी
ती हांक येइ कानीं मज होय शोककारी
नोहेच हांक, मातें मारी कुणी कुठारी.
आई कुणा म्हणूं मी ? आई घरीं न दारीं !
ही न्यूनता सुखाची चित्ता सदा विदारी
स्वामी तिन्ही जगांचा आईविना भिकारी १

चारा मुखीं पिलांच्या चिमणी हळूच देई.
गोठ्यांत वासरांना ह्या चाटतात गाई.
वात्सल्य हें पशूंचें मी रोज रोज पाहीं
पाहून अंतरात्मा व्याकूळ मात्र होई.
वात्सल्य माउलीचें आम्हां जगांत नाहीं.
दुर्भाग्य याविना का आम्हांस नाहिं आई २

शाळेंतुनी घराला येतां धरील पोटीं,
काढून ठेविलेला घालील घांस ओठीं.
उष्टया तशा मुखाच्या धावेल चुंबना ती
कोणी तुझ्याविना गे का ह्या करील गोष्टी ?
तूझ्याविना न कोणी लावील सांजवाती
सांगेल ना म्हणाया आम्हां ' शुभं करोति ' ३

ताईस या कशाची जाणीव कांहिं नाहीं.
त्या सान बालिकेला समजे न यांत कांहीं.
पाणी तरारतांना नेत्रांत बावरे ही
ऐकूनि घे परंतु "आम्हांस नाहिं आई"

सांगे तसें मुलींना "आम्हांस नाहिं आई"
ते बोल येति कानीं "आम्हांस नाहिं आई!" ४

आई! तुझ्याच ठायीं सामर्थ्य नंदिनीचें,
माहेर मंगलाचें अद्वैत तापसांचें,
गांभीर्य सागराचें औदार्य या धरेचें,
नेत्रांत तेज नाचे त्या शांत चंद्रिकेचें,
वात्सल्य गाढ पोटीं त्या मेघमंडळाचें,
वास्तव्य या गुणांचें आई तुझ्यांत साचें. ५

गुंफून पूर्वजांच्या मीं गाइलें गुणांला;
साऱ्या सभाजनांनीं या वानिलें कृतीला.
आई, करावया तूं नाहींस कौतुकाला.
या न्यूनतेमुळें ही मज त्याज्य पुष्पमाला.
पंचारती जनांची ना तोषवी मनाला;
परि जीव बालकाचा तव कौतुका भुकेला. ६

येशील तूं घराला परतून केधवां गे?
दवडूं नको घडीला ये! ये! निघून वेगें!
हे गुंतले जिवाचे पायीं तुझ्याच धागे;
कर्तव्य माउलीचें करण्यास येइं वेगें.
रुसणार मी न आतां जरि बोलशील रागें.
ये रागवावयाही परि येइं येइं वेगें! ७

पुणें, २२ जानेवारी १९२२]

तुरुंगाच्या दारांत : : २

(वृत्त : पांडव दिडकी)

वाढुं दे कारागृहाच्या भिंतिची उंची किती
मन्मना नाहीं क्षिती
भिंतिच्या उंचींत आत्मा राहतो का कोंडुनी ?
मुक्त तो रात्रंदिनीं !

भक्तिला जो पूर आला वाढुं दे तो अंतरीं
पायरीनें पायरी;
फत्तरांच्या या तटांनीं ओसरावा काय तो ?
सारखा फोंफावतो !

अंजनीच्या बाळकानें सूर्यबिंबा ग्रासिलें
मन्मनीं तें बिंबलें.
घालिती सैतानसे शत्रू इथें थैमान जें
तें गिळाया मी सजें.

अग्निकुंडीं पाय केव्हां, कंटकींही, केधवां
बंदिखान्याची हवा.
या विलासांमाजि होई आमुची जोपासना
तेज नाहीं यांविना.

हिंददेवी, गोंधळी मी वाजवीतां संबळ
घालसी हातीं बळ

पेटलेला पोत हातीं स्वार्थतैलें तेवतां,
नाचवूनी नाचतां,

या दऱ्याखोऱ्यांतुनी स्वातंत्र्यगीतें गाउनी
दावितां मी हिंडुनी,
आज आलों निर्भयें या मंदिरीं विश्रांतिला
मान्य झालें हें तुला

त्वत्कृपेचा सिंधु माझ्या मस्तकीं हेलावतां
काय दुःखांची कथा ?
अग्निही वाटेल मातें चंदनाचें लेपन,
कीं सुधेचें सिंचन.

शृंखला पायांत माझ्या चालतांना रुमझुमे,
घोष मंत्रांचा गमे.
लौकरी स्वातंत्र्यभानो ! भारतीं दे दर्शन.
होउं तेव्हां पावन.

मिरज–बेळगांव रेल्वे
३० जुलै १९२२]

मांडवी : : ३

(जाति : कोकिळा)

[समर्थकाळीं 'मांडवी' या नांवानें विख्यात असलेली ही चाफळ खोऱ्यांतील नदी भूगोलाच्या पुस्तकांत आज 'मांड' या नांवानेंच ओळखिली जात आहे. सौन्दर्याला विकृति येणें हा काळाचा प्रभावच आहे.]

सांग तुझा संदेश मांडवी, सांग तुझा संदेश.
कालचक्र हें गरगर फिरवी.
किति दिवसांनीं दर्शन घडवी.
हृदय उमलतें आज मांडवी !
तव आचमनीं क्षणीं हरपले कितीक माझे क्लेश. १

समर्थगुरुंची कर्मभूमि ही
पिढ्यांपिढ्यांची जन्मभूमि ही
दर्शनदुर्लभ परि मज होई
पोटासाठीं पेहरतां हा गुलामगिरिचा वेश. २

पात्रीं तुझिया खेळ मांडिले;
किल्ले रचिले, झरे खोदिले;
वाद तयास्तव तुंबळ केले;
उमेदिच्या परि वठे न पात्रीं कृतिचा त्या लवलेश. ३

कुठें तुझें जळ गिरक्या घेतें;
कुठें शिळेच्या कवेंत घुसतें;
खडकासंगें धडका देतें;
शक्तियोग तो आजहि पढवी बळी व्हावया देश. ४

कहर गुदरला देशावरती,
तैं घेउनि शिर हातावरती,
देह ठेविले धारातीर्थीं
वीर कुठें—खळभारमुक्त हा ज्यांनीं केला शेष ? ५

आज मावळे योद्धे गेले;
धुळीस वैभवशिखर मिळालें;
काळोखीचा सिंधु उफाळे.
देशभक्तिच्या अनन्यतेचा पिकवि पुन्हा आवेश. ६

संचरतांना तीरावरती
अर्घ्य कितीदां समर्थहातीं
पडले असतिल तुझिया पात्रीं,
समर्थदूती तूंच होउनी फिरवियला आदेश. ७

खनाळांतुनी वाहे खळखळ
पूर्वींपरि हें तव जळ झुळझुळ;
मुक्या मनाची दारुण तळमळ
तुझिया गानीं मला ऐकुं दे दासांचा उपदेश. ८

आनंदाचें या वनभुवनी
स्वधर्ममंदिर भव्य उभवुनी
प्राण वेंचिले ज्यांनीं ज्यांनीं,
अंतकाळच्या आशा त्यांच्या ठाउक तुजला क्लेश. ९

आज घोकतों इतिहासाचीं
पानें, पोकळ पोपटपंची !
मिरास झालों उपहासाची.
नसानसांतुनि पुन्हा सळसळो त्या शौर्याचा त्वेष. १०

चीड अंतरीं सदा भडकते,
जिव्हेवरि परि वाणी अडते,
लगाम कांटेरी ही नडते,
या दंष्ट्रांना पाणि पाज तव, तुटेल ती निःशेष. ११

हताश मृत वीरांची वाणी
खणखणते या तुझिया गानीं.
अखण्ड घुमुनी राहो कानीं;
तरीच कांहीं हातुन अमुच्या धुवुन निघेल अपेश. १२

येरवडा, १७ नोव्हेंबर १९२४]

अखेरचें मागणें : : ४

(जाति : मुद्रिका)

राबलों वृथा संसारसौख्यविभ्रमीं.
ने प्रभो आपुल्या धामीं, जाहलों सर्वथा श्रमी !

चाललों जरी सत्पथें,
तरि तुफान उलटें सुटे
सैराट तारुं भडकतें, विफल रुस्तुमी ! १

जे विकार उठले बळें,
ते तसेच उठुनी दिले;
आवरुनि तयां आणिलें कधिं न संयमीं ! २

मधुबिंदु लाभले जिथें,
तें मोहळ पडलें रितें;
मन विगुन्तलें परि तिथें निराशातमीं ! ३

लाभेल सुधा वाटलें,
मन म्हणून नादावलें,
परि अनुभव कीं विषफळें अधरविद्रुमीं ! ४

हे कितीक जन वेढिती,
मम जीवनरस शोषिती,
जैं बांडगुळें प्रगटतीं वाढतीं द्रुमीं. ५

अश्रूंत न्हाणुनी उशा,
आक्रामिल्या दु:सह निशा,
तैशाच उगवल्या उषा खिन्न नेहमीं. ६

व्यापिते निशा पोकळी,
लागली चढूं काजळी,
ह्या दिगंत भरल्या जळीं तरूं केविं मी ? ७

दाविले बहाणे कुणा;
वंचिलें दुखाविलें कुणा;
तोडिती स्मृती त्या मना तीक्ष्ण कीं कृमी. ८

अनुताप चढे अनुदिनीं
तव दयांबुकादंबिनी
कां टाकि न ही विझवुनी पेटली धुमी ? ९

धृतिमतिश्रुती पांगल्या.
ह्या नसा क्षीण जाहल्या.
एकेक तुटूं लागल्या न त्यांची हमी;
ने प्रभो आपुल्या धामीं; जाहलों सर्वथा श्रमी १०

येरवडा, ७ मे १९२७]

विहिरीचें गाणें : : ५

(जाति : शुभवदना)

[नदी नसलेल्या गांवीं पाणोठ्याचा सर्व कार्यभाग एखाद्या प्रशस्त विहिरीकडे येतो. अशा प्रकारची निळीनें पृष्ठभागावर तरंगणाऱ्या रेणुमय शैवालानें आच्छादलेली विहीर सूर्योदयीं म्हणत आहे—]

हळु हळु हळु दिनमणि हा उदयाचलिं आला
फुलवाया जणुं माझ्या भाग्यपङ्कजाला ॥ ध्रु० ॥
येइलँ तो शेतकरी
लाविल मग मोट वरी
नेइल मम जीवनांश पिकविण्या पिकाला. १
येतिलही किति गृहिणी
नेतिल जल घट भरुनी
निज चरणीं नाहुनिया देहिं वलयमाला. २
घेइल कुणि वरुनि उडी
देइल कुणि पोटिं दडी
लाडानें झटति मुलें जेविं माउलीला. ३
कलशानें वसनातें
क्षाळतील जन येथें
भाग्य थोर !—करुं शकतें विमल मलिनतेला. ४
सकलांच्या व्यापारीं
ही सरेल नीळ दुरी.
प्रतिबिम्बें आणतील भरति वैभवाला.
हळु हळु हळु दिनमणि हा उदयाचलिं आला. ५

२७ फेब्रुवारी १९३३]

[लोकांचे व्यवहार थांबत आल्यावर तीच विहीर अस्तमानीं म्हणत आहे—']

(जाति : स्नेहसागर)

शैवालानें मला टाकिलें व्यापुन पुरतेपणीं
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं ॥ ध्रु० ॥

बाहेर वाहते वाऱ्याची झुळझुळ.
लागतां तयाची पुसट कधीं चाहुल,
चलबिचल अंतरीं करि मजला व्याकुल
परी सुटेना मिठी तयाची बसली जी जखडुनी.
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं ! १

कुणि धरा सखे जन येतां प्रेमादरें,
फुटतात अंतरीं उकळ्या, स्मित मोहरे;
हें तितुक्यापुरतें पटल बाजुला सरे.
वळतां त्यांची पाठ पुन्हा हें येई सरसावुनी.
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं ! २

जें जया हवें तें जातो तो साधुनी,
सेवेस सज्ज मी सकलांच्या खिदळुनी;
खिदळतेंहि आपण हें मज अनुकारुनी;
परी तयाची घोर उपाधी जाची मज निशिदिनीं,
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं ! ३

मी स्वतांच असुनी विमल जलाचा झरा,
आमरण राहणें तृषाक्रान्त घाबरा;
ही नीति निष्ठुरा तुझी दयासागरा.
कां न निखंदूं तुला जोंवरी नरक असा जीवनीं,
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं ! ४

५ जुलै १९२३]

जग-रहाटी : : ६

(छंद : स्मर)

जगा ! तुझी सारी तऱ्हा सदा उफराटी !
एक तरी बागेंतील
फूल कौतुकें देशील
बाळगिली आशा फोल
अता पुष्पराशिमाजी बुडे मात्र ताटी ! १

आपुल्याच जातां पायीं
पाडियलें ठायीं ठायीं ;
केव्हढी ही आतां घाई
चालविती द्याया खांदा; मिरविती हाटीं. २

फुकटचा शब्द गोड
बोलला न कोणी धड,
उठविली निन्दा–झोड;
स्मशान हें निनादतें अतां स्तुति-पाठीं. ३

साद कुठें येईल का,
ह्याच अपेक्षेनें एका
तुडविले तिन्ही लोकां.
मिठ्या कलेवरा द्याया अतां आसदाटी. ४

हयातींत आगडोंब
विझविण्या एक थेंब
मिळाला न; आतां कुंभ—
किती रिकामे हे होती तिलांजलीसाठीं. ५

उभविला स्नेह—गाथा
पाचोळाच आला हातां,
खिळेठोक झाली माथां;
अस्थिवरी देवालयें अतां नदीकांठीं. ६

मिळावया ऊंब कोठें
झिजवितां उंबरठे
बंद दार जेथें तेथें
धूपारती शेजारती अतां दिनरातीं. ७

सतावून यावज्जीव
ओलांडतां आतां शीव,
दाखविती प्रेमभाव
परिमार्जनाची धन्य तुझी ही रहाटी ! ८

२४ जून १९३३]

शृंखलेस शाप आणि उःशाप : : ७

(जाति : मुद्रिका)

निर्माता :—

ही खळखळ करिसी काय म्हणुनि शृंखले ?
    हें गीत काय हर्षाचें ? कीं हृदय विषादें उले ?
हा इसम खुनी त्वां करीं पदीं जखडिला
    ह्याविना जीविता व्हावा तुज हेतु कोणता भला ?
घामांतुनि निपजे दाम तया जो हरी
    अंगार ठेवि जो किंवा अबलांच्या शीलावरी
पाशांत तुझ्या करकचुनि तया फिरवितां
    मिरवणुक सामर्थ्याची का तुझ्या न ती तत्त्वता ?
पखवाज नि चिपळ्या टाळ भागल्यावरी
    ती प्रभावशाली होई तव सुरांतली माधुरी.
मग खेद कशाला धर्मनीतिपालिके ?
    करुं नकोस खळखळ; मानी सार्थक हें जन्मीं निकें !

शृंखला :—

समजून महाराज ही घालितां जरी
    हें महद्भाग्य मी माझें मानणें केविं अन्तरीं ?
ह्या धर्मनीति–रक्षणीं सर्वदा घडे
    मज संग असंगांचा; हें दुर्भाग्य तरी केवढें !
आजन्म लागतें मला रिझविणें खला
    कीं शापच सर्वस्वीं हा, मानिते मनीं शृंखला.

निर्माता :—

शृंखले, ऐक, भूतलीं तुझे जे धनी
होतील धुंद पाहोनी सामर्थ्य तुझें शासनीं.
अधिकारमदें बेबंद आणि वागुनी
योजितील तुज सुजनीं ही विधिनिषेध गुंडाळुनी
रंजल्या गांजल्या गणुनि आप्त,. जे कुणी
डिवचतील सत्तांधांना ते येतिल तव बंधनीं.
त्या पुण्यश्लोकांचिया पदीं लागुनी
उद्धार करुनि घे; देऊं उःशाप काय ह्याहुनी !

५ नोव्हेंबर १९३८]

वंदन तुज मायभूमि : : ८

(जाति : धवलचंद्रिका)

वंदन तुज मायभूमि ! हें अखेरचें !
न कळे तव दर्शन कधिं फिरुन व्हायचें !
विसकटली बसवावी फिरुन ती घडी
तव काजीं झिजवावी शक्य तों कुडी,
आशेची फोल परि भ्रमुनि वावडी
देशोधडि लागे ही आज बापुडी.
आंचवलों जननीच्या सौख्यकारणा
आंचवलों तेविं तुझ्या क्लेशवारणा.
काय म्हणूं परि समाप्ति ही तुला रुचे ?
वंदन तुज मायभूमि ! हें अखेरचें ! १

यश मळलें उजळाया फिरुन त्याप्रती,
तळमळलों धडपडलों निशिदिनीं किती ;
परि भूवरि पाय कुणीं टेकुं ना दिला,
काकांचे जेविं थवे भ्रष्टल्या पिला.
काडीचा आधारहि मानिला महा;
झाली परि फसवणूक नित्य दुस्सहा.
मान उंच करुं पाहे कोंवळी कळी,
धडगत लागेल तिची केविं वादळीं ?
झिडकारुनि दिधलें जें लेंकरूं तुवां,
टाकलास ज्याचा तूं तोडुनि दुवा,

तरि त्याच्या नच खळती अश्रु नेत्रिंचे !
वंदन तुज मायभूमि ! हें अखेरचें ! २

मरणाच्या दाढेमधिं चाललों जरी,
मरणाच्या भीतिंचा न लेशही उरीं.
मरणाच्या खाईमधिं आयु कंठलें,
मरणाचें काय तया बुजग–बाहुलें ?
ग्रीष्माचा दाह काय वाळल्या तृणा ?
राखेला जाळिल का अग्नि तो पुन्हा ?
परि तुझी न भेट मला व्हायची पुढें,
ह्या शल्यें हें तुटतें मात्र आंतडें.
मिळणार न अंत्यशयन गे त्वदंकिंचें
वंदन तुझ मायभूमि ! हें अखेरचें ! ३

१९३९]

युगंधराचें पालुपद : : ९

जमेच ना, घडेच ना,
बनेच ना, पटेच ना. ॥ ध्रु. ॥

ध्या तर हातीं आतां बंदुक,
चढवा पट्टे उभे आडवे
पिंड्र्याभंवतीं
कमरेभंवतीं
छातीवरतीं
शिका, चला व्हा कडवे शूर !
घडी बसाया हवी जगाची
नवीन सुंदर शांत निरामय.
उरस्फोड कां थोडी केली ?
सिंधु आटले किति शाईचे !
बोरू मेरू-मंदाराचे
झिजले, गेले तासुन, चिंबुन !
फेंसही आला ओठांभंवतीं !
पण—

जमेच ना, घडेच ना
बनेच ना, पटेच ना.

उपाय एकच उरला—बंदुक
काडतुसांची तुडुंब संदुक

खांद्यावरती
पाठीवरती
छातीवरती
चढवून, निधड्या छातीचे व्हा.
निधडी छाती ? —
— भ्याडपणा हा !
अहो, बंदुका रोखुन धरणें
हुकुमासरशीं चाप ओढणें
किंवा वरुनी आग ओतणें
ही ? —
नामर्दांची जमवाजमवी !
भ्याडपणाची लपवालपवी !
स्वतां पराजित, दुजांस शिकवी—
" शस्त्रें म्हणजे वीरभूषणें
रणांत मरणें म्हणजे जगणें,
आवेशाचें गा हें गाणें
आणि ठरूं या जंगबहादुर ! "
—शुद्ध ढोंग हें
एकच यामधिं खरा अर्थ पण—
शूर व्हायचें जमेच ना !
जमेच ना, घडेच ना
कळेच ना, पटेच ना.
हतबुद्धांना गतीच कांहीं

मरण्यावांचुनि उरली नाहीं !
चुकांमागुनी चुका जाहल्या
एक एक त्या पुसून टाकत
हवें जावया उगमापाशीं.
' अगा सुईच्या अग्रावरती
बसणें जितुकी शक्य धरित्री
मिळेल तुज तितुकीहि न परती '
—याहि चुकीच्या
चला शक्य तर जाऊं मागें.
जो तो अगदीं हेंच सांगतो, हेंच घोकतो
चुका परंतू भुतांसारख्या
भेवडाविती
दांत विचकती
प्रत्येकाप्रति
चुकाच त्या कीं दाहक गोळे
धरावया चिमटींत तयांना
उचलुन बुडवायास सागरीं .
कुणास छाती ? कुठें तयारी ?
उमे फिरवुनी पाठी सारे !
अहो, निघाला शिष्टाईला
अवतारी परमात्मा साक्षात्.
फलश्रुती पण ?—
जमेच ना,—घडेच ना

बनेच ना, कळेच ना.
म्हणुनि निघाले जाहिरनामे—
" पायावर जे उभे राहती
कवायतीला ते या पुढती "
कवायतींतिल परी बुटांच्या
एकमुखानें वदती टांचा
त्यांची वाचा,
ऐका, ऐका, लिहा नि वाचा—
नव्या जगाची घडी मनोहर
बसेच ना, जमेच ना
घडेचि ना, पटेच ना.
निरोप देतांना मातांचीं
विदीर्ण हृदयें ठिबकठिबकतीं
थारोळीं रक्तांचीं जमतीं
घरीं नि समरीं नद्या वाहती
वाहुनि सुकती, फिरुन वाहती
आणि वाहतां गाणें गाती
ताल जयाला पडघम धरती.
शतकें गेलीं!
युगेंहि गेलीं!!
परंतु त्यांचें एक पालुपद—
जमेचि ना, बनेच ना,
घडेच ना, पटेच ना.

सातारा, २ नोव्हेंबर १९४४]

द्या आम्हांला सुळीं :: १०

[सतीचें वाण घेतलेल्या देशभक्तांची फांशीं जातां वेळची मनःस्थिति]

(जाति : समुदितमदना)

द्या आम्हांला सुळीं, जाहलों आम्ही तुमचे बळी
जगीं चिरंतन नांदतील परि अमुच्या शाण्णव कुळी.
खुडून टाका अम्हांस–आम्ही दुर्वांकुर भूतळीं
पाताळापर्यंत आमुची परंतु रुजली मुळी.
काय हटवुनी हटतो सागर ? हटेल एकीकडे
उफाळेल तो दुसरीकडुनी गिळून डोंगरकडे.
ज्वालामुखिला बघतां लिंपूं ? काय कल्पना खुळी !
तोच अनावर उद्यास होइल जागृत शाण्णव कुळीं.
भाऊराया ! देवकिचीं हीं वधा सात अर्भकें
किती तोकडे उपाय ? त्यांनीं होणारें का चुके ?
बांधुनिया अंधारकोठड्या, वधस्तंभ रोवुनी
बलोद्धतांनो ! धराल का अवतारकार्य रोधुनी ?
शिळेवरी आपटा आमुचीं अहो शिरें कोंवळीं
सुटून तुमच्या मुठींतुनीं परि शक्ति जगीं मोकळी.
द्या आम्हांला सुळीं ! जाहलों आम्ही तुमचे बळी.
अमर तत्त्व;—अवतार तयाचा वाढतसे गोकुळीं.
द्या आम्हांला सुळीं आणि व्हा कलेवरांचे धनी
फोडुनि पणत्या ज्योतितत्त्व का जाई जगतांतुनी ?

द्या आम्हांला सुळीं आणखी मूठ-मूठ घ्या धुळी
रुंडमालिका अमुची त्या तर ज्योतीवर काजळी.
मरणीं अमुच्या अनेक फुलतिल लोकीं दीपावली
जेत्यांनो व्हा पराभूत हो देउनि आम्हां सुळीं.
खुशाल ह्या फांसांत गुंतवा एकेकाचा गळा
पुरा साजरा करा आमुच्या विजयाचा सोहळा.
आजवरी जुळविली यथामति जी जीवितपुस्तिका
फांशीविण तिज नसे समुचिता भरतवाक्यगीतिका.
द्या आम्हांला सुळीं; होउं द्या कृतार्थ जन्मुनि कुळीं
पितर मुक्तिच्या मोदें म्हणतिल, "धन्य पुत्र हे बळी."
भावि पिढ्यांना मिरवायास्तव अपुल्या वक्षःस्थळीं
तजेल अक्षय चिन्ह द्यावया द्या आम्हांला सुळीं.

जव्हार, १४।१५ मे ४५]

विष्णु वामन शिरवाडकर

१९३९ सालीं डमडम येथील तुरुंगांतील राजबंद्यांनीं अन्नत्याग केला आणि प्राणांतिक उपोषणाच्या त्यांच्या भयंकर निश्चयानें सर्व देशाचें लक्ष डमडमच्या तुरुंगाकडे वळले. त्या राजबंद्यांचें क्रांतिमय जीवन, त्यांची अचल ध्येयनिष्ठा, आणि जीवन्मृतांनाहि चैतन्य देणारी देशभक्ति हीं आठवून सर्वांचीं अंतःकरणें आदरानें भरून आलीं.

त्या प्रसंगीं लोकांना खालील काव्यपंक्ति ऐकूं आल्या :

गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !
अन् वज्रांचे छातीवरती घ्या झेलून प्रहार !·

हां हां म्हणतां ही कविता सर्वतोमुखीं झाली. त्या कवितेनें लोकांच्या मनाची एकदम पकड घेतली. लोकमनाशीं इतका समरस होणारा हा कवि आहे तरी कोण अशी जिज्ञासा जागृत झाली. तेव्हां आढळून आलें कीं, हें काव्य लिहिणारा कवि पुण्यास असतो. त्याचें नांव कुसुमाग्रज. त्या वेळीं त्यांचें वय २७ वर्षांचें होतें. त्या कवितेपासून कुसुमाग्रजांच्याकडे रसिकांचें लक्ष जाऊं लागलें. आणि त्या कवितेनें व्यक्त केलेल्या अपेक्षा त्यांच्या काव्यांत पूर्ण होत असल्याचें आढळून आलें. आज यशवंत–गिरीशांच्या पुढील पिढींत कुसुमाग्रजांचे नांव पहिल्या रांगेंत आहे असें म्हणण्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाहीं.

अल्पवयांत, अल्पावधींत कुसुमाग्रजाचीं जीं काव्यवैशिष्ट्यें व्यक्त झालीं आहेत, त्यामुळें त्यांच्या भावी काव्यलेखनाकडे आपण अतिशय थोर अपेक्षेनें पाहूं लागलों आहोंत.

कुसुमाग्रजांचा जन्म १९१२ सालीं झाला. नाशिक येथेंच त्यांचें बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण झालें. बी. ए. झाल्यावर ते वृत्तपत्रव्यवसायांत शिरले. पुण्यास व नंतर मुंबईस निरनिराळ्या वृत्तपत्रांतून व्यवसायाच्या निमित्तानें लेखन करीत असतांनाच कवि म्हणून त्यांना लोक ओळखूं लागले. वयाच्या २० व्या वर्षापासून त्यांनीं काव्यलेखनास सुरवात केली. गेल्या तीसपस्तीस वर्षांच्या जीवनकालांत लौकिकदृष्ट्या त्यांच्यांत तशीं फारशीं स्थित्यंतरें झालीं नाहींत.

वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज)

जन्म : २७ फेब्रुवारी १९१२

त्यांत पुन्हा कुसुमाग्रजांची वृत्ति बरीचशी अंतमुख आहे. जाहिरातबाजीच्या या युगांत तर त्यांच्यासारखा माणूस धकाधकीच्या मामल्यापासून आपणहूनच दोन हात दूर सरकून राहतो. परंतु ते शरिरानें थोडे बाजूस राहत असले तरी त्यांचें कविमन भोंवतालच्या जीवनांतील आंदोलनांतच वावरत असतें. जीवनाभिमुख वृत्तीमुळेंच वयाच्या मानानें त्यांच्या काव्यांत व्यक्त झालेलें जीवन बरेंच व्यापक आणि प्रभावी आहे.

कुसुमाग्रजांनीं काव्यलेखनास सुरुवात केली त्या वेळीं भोंवतालीं नामवंत कविवर काव्यलेखन करीत होते. काव्याची नवी परंपरा तांबे, माधव जूलियन, यशवंत, गिरीश यांच्या काव्यांतून प्रस्थापित झाली होती. अनेक उदयोन्मुख आणि उदित कवि या ज्येष्ठ कवींच्या पावलांवर पाऊल टाकून काव्यलेखन करूं लागले होते. समकालीन कविबांधवांप्रमाणें कुसुमाग्रजांनींहि प्रणयभावनेच्या विविध लीला उत्कटपणें वर्णन केल्या.

एक करीं मधुगीतें
हात तुझा अन्य करीं
शीळ निशा वाजविते
चंद्रकला डोइवरी.

अशीं मधुर धुंदीचीं चित्रेंहि ते रंगवीत होते. प्रणयपूर्ति हेंच जीवनाचें सारसर्वस्व आहे असें त्यांचें कविमन सांगत होतें. प्रणयपूर्तीबद्दल निराशा झाली तरी,

आठवे तुझ्या तें
प्रीतीचें मोहळ
आणि हो बिछाना
आगीचा ओहळ !

अशा स्थितींतच हळहळत बसलेले ते दिसत असत. या वृत्तीची छाया त्यांच्या ‘जीवनलहरी’ या काव्यसंग्रहांत पडलेली दिसते. परंतु वैयक्तिक जीवनाच्या मर्यादेपलीकडचें अथांग जीवन त्यांना हळूहळू कळूं लागलें आणि द्राक्षकन्येच्या मोहानें रंगविलेलीं स्वप्नें कोलमडून पडलीं.

जीवनलहरींतील कुसुमाग्रज नव्या जाणिवेनें 'विशाखें'त प्रगट झालेले दिसतात. आज कुसुमाग्रजांना 'विशाखे'च्या द्वारेंच आपण ओळखतों. कुसुमाग्रजांनींहि आपल्या पिढींतीलें ज्येष्ठ व श्रेष्ठ कवींच्या काव्याचें अध्ययन केलें, परंतु अनुकरणाचा मोह त्यांना कधीं झाला नाहीं. त्यांचें व्यक्तित्व लोकांच्या लक्षांत येण्यास कांहींसा विलंब लागला त्याचें हें एक कारण आहे. भोंवतालच्या जीवनाचा रसास्वाद घेत असतां आणि त्या रसानुभवाचा आविष्कार करीत असतां कुसुमाग्रजांनीं आपल्या विचारपद्धतीचें आणि प्रतिभेचें निराळेपण स्पष्टपणें व्यक्त केलें आहे. त्यांचें काव्य वाचीत असतां प्रा. जोग यांनीं म्हटल्याप्रमाणें "–आपण कांहीं निराळें काव्य वाचीत आहों या भावनेनेंच वाचक अर्धाअधिक जिंकला जातो."

भोंवतालच्या काव्यसंभारांतून कुसुमाग्रजांची कविता निराळी दिसते याचें पहिलें कारण कुसुमाग्रजांचे काव्यप्रांतांतील बहुतेक सहप्रवासी तारुण्य-सुलभ अशीं कमजास्त उत्तानप्रणय चित्रेंच अद्याप रंगवीत आहेत. शरीरनिष्ठ सौंदर्याच्या प्रथम दर्शनानें येणारी धुंदी, त्या धुंदीचाच एक परिणाम म्हणजे प्रेममूर्ति हेंच जीवनसर्वस्व वाटणें, आणि अद्भुतरम्य स्वप्नाळू ध्येयवादाचीं चित्रें रंगविणें, सर्वस्व पणाला लावून आराधना आणि याचना करणें या भावनांनींच काव्यप्रांत दुमदुमत असतां हा तरुण कवि आपल्या प्रियेचे गळ्यांतले हात बाजूस करून सांगतो :

काढ सखे, गळ्यांतील
तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलीकडे
उभे दिवसाचे दूत !

वैयक्तिक सुखाशांच्या स्वप्नांची अशी समाप्ति होणें अपरिहार्य झालें आहे. भोंवतालच्या जीवनाचें स्पष्ट दर्शन झालें कीं मग त्याकडे डोळेझांक करून आपल्या वैयक्तिक स्वप्नसृष्टींत मन रंगून जाऊं शकत नाहीं, याची कवीला किती स्पष्ट जाणीव आहे हें त्याच्या काव्यांत जागोजाग दिसतें. परंतु याचा अर्थ जीवन म्हणजे एक शोककथा असा नाहीं. आपापल्यापुरता विचार करतांना आपणांस वाटतें तितकें किंवा तसें तें केवळ फुलामुलाचें नंदनवन नाहीं एवढेंच. जीवन म्हणजे :

पुढें पसरला अथांग दरिया
सखे, किनाऱ्यावरती आपण
—जीवित दर्यापरी,
नसे तें.—

कवि स्पष्टच सांगतो :

केवळ सुंदर, केवळ भीषण

जीवनसागरांतून आपली नाव हाकारावयाची आहे. तेथें भरती–ओहोटी वारंवार अनुभवास येणारच. अशा प्रवासांत––

जपलीं ध्येयें जीं हृदयाशीं
गमलीं मजला जीं अविनाशी

तीं सर्व स्वप्नें ठरतात आणि

रवि येतां क्षितिजावर वरती
दंवापरी विरल्या आकांक्षा
जगिंच जिरल्या मनीं जिगीषा

सामाजिक जीवनाची जाणीव न ठेवतां रचलेले वैयक्तिक जीवनाचे मनोरे असे ढासळले तरी त्यामुळें हताश होण्याचें कारण नाहीं.

मृत आशांच्या चितांवरुनिया
पिशाच माझें भटकत राहे
शांति नसेचि तया

असें कुसुमाग्रजांस वाटत नाहीं. कारण ते सांगतात, संकुचित जीवितांतील सुखस्वप्नें वितळलीं तरी :

हांसत झांकुनि त्या अवशेषा
करणें आहे प्रवास पुढती.

समष्टिजीवनाच्या मैदानांत उतरल्यावर जीवनाचें जें सत्यस्वरूप कळतें त्याचीं चित्रें त्यांनीं आपल्या कवनांतून अतिशय उत्कटपणें रंगविलीं

आहेत. त्याच्या काव्यांत आपल्या सामाजिक जीवनाची स्पष्ट ओळख होऊं लागल्यामुळें एका टीकाकारानें कुसुमाग्रजांना ‘ लोककवि ’ म्हटलें आहे.

आपल्या सामाजिक जीवनांत अरेरावी माजली आहे. विविध प्रकारें माणुसकीचा छळ होत आहे आणि दुर्बलांची पायपल्ली होत आहे. परंतु आतां त्या अरेरावींतूनच असंतोषाचे आक्रोश ऐकूं येऊं लागले आहेत.

ओतीत विखारी वातावरणीं आग

असे सत्तामदें झिंगलेले नाग इतक्या दिवस फणा वर करून हिंडत होते. त्यांच्या दराऱ्यामुळें

पर्णांवर सुमनें मोडुनि माना पडती
थरथरतीं झुडुपें हादरती नववेली
जणुं गुलाम सारे या सम्राटापुढती !

पण त्या नागाला आतां कोणी तरी बजावून सांगूं लागलें आहे :

हां थांब ! कुणाची जाळिमधें चाहूल,
—रे नकूल आला ! आला देख नकूल !

आजपर्यंत दास्यशृंखलांत जखडलेले बळी आतां बलवंतांना आव्हान देत आहेत. कारण जुलुमाच्या अतिरेकांतूनच क्रांतीचें सामर्थ्य उत्पन्न झालें आहे. आतां विजयोन्मत्ताच्या विजयोन्मादाऐवजीं क्रांतीचा जयजयकार ऐकूं येईल अशी कवीला खात्री वाटत आहे. त्यामुळें कुसुमाग्रजांच्या कवितेंत दलितांचीं दुःखें रंगविलेलीं दिसलीं तरी त्या दुःखांत मुक्ततेची सिद्धता आणि आवेश आहे. ते प्रभाकरास प्रार्थना करतात :

हा कांठोकांठ कटाह भरा !
ज्वालांत जळूं द्या तम सारा.
—वेताळांचे उठोनिया गण
चितेभोंवतीं धरून रंगण
स्मशानभूवर करिती नर्तन,
द्या मुक्ति महंता, निशाचरां
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

कुसुमाग्रजांची ही प्रार्थना वाचली, क्रांतीचा जयजयकार ऐकला कीं तांबे यांनीं केलेलें आव्हान रुद्रानें स्वीकारल्याची खात्री पटूं लागते. रुद्र क्रांतिकारकाच्या रूपानें अवतरला आहे.

बलशाली मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान

असें मृत्युंजय मातृभूमीस आत्मविश्वासानें सांगत आहेत–

कशास आई, भिजविसि डोळे उजळ तुझें भाल
रात्रीच्या गर्भांत उद्यांचा असे उषःकाल

विनायकांनीं असें निक्षून सांगितलें नव्हतें का कीं,

पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांचा रम्य भाविकाळ

तो रम्य भाविकाळ क्षितिजावर दिसूं लागला आहे. कुसुमाग्रजांची दृष्टि त्या भाविकाळावर खिळलेली दिसते. नव्या जगासाठीं अथांग आणि अज्ञात दरियांत जहाज लोटणाऱ्या कोलंबसाच्या डोलकाठीवर पांखरें बसूं लागलीं आहेत. किनाऱ्याची अस्फुट रेषा त्याला दिसूं लागली आहे. आतां तो सागराला आवाज चढवून सांगत आहे :—

"हजार जिव्हा तुझ्या गर्जु दे प्रतिध्वनींनें त्या
समुद्रा, डळमळुं दे तारे !
—अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा
किनारा तुला पामराला ! "

या तरुण कवीबद्दल श्री. खांडेकर यांनीं म्हटलें आहे :

" त्यांची प्रतिभा जीवनाच्या आकाशाचा कोपरान् कोपरा उद्या उजळूं शकेल. आपली कविता ही मुरली नाहीं, ती तलवार आहे याची योग्य जाणीवहि त्यांना आहे. या तलवारीला कल्पकतेच्या सुंदर आणि बळकट मुठीची जोडहि सुदैवानें मिळाली आहे. "

ज्या समाजरचनेंत गरिबाच्या जगण्याच्या हक्काचा 'लिलांव' मांडला जातो ती समाजरचना शक्य तितक्या लवकर नष्ट झाली पाहिजे असा आवेश वाचकांच्या मनांत उत्पन्न करण्याची शक्ति या कवींत निःसंशय आहे.

स्वप्नाची समाप्ति : : १

(छंद : पादाकुलक)

स्नेहहीन ज्योतीपरी मंद होई शुक्रतारा,
काळ्या मेघखंडास त्या किनारती निळ्या धारा
स्वप्नासम एक एक तारा विरे आकाशांत
खिरे रात्र कणकण प्रकाशाच्या सागरांत !
काढ सखे, गळ्यांतील तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलीकडे उभे दिवसाचे दूत ! १

रानपांखरांचा आर्त नाद नच कानीं पडे
संपवुनी भावगीत झोंपलेत रातकिडे !
पहांटचे गार वारे चोरट्यानें जगावर
येती, पाय वाजतात वाळलेल्या पानावर.
शांति आणि विषण्णता दाटलेली दिशांतुन
गजबज गर्जवील जग घटकेनें दोन !
जमूं लागलेले दंव गवताच्या पातीवर
भासते भू तारकांच्या आंसवांनीं ओलसर !
काढ सखे, गळ्यांतील तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलीकडे उभे दिवसाचे दूत ! २

प्राजक्ताच्या पावलाशीं पडे दूर पुष्प-रास
वाऱ्यावर वाहती हे त्याचे दाटलेले श्वास !

ध्येय, प्रेम, आशा यांची होतसे का कधीं पूर्ति
वेड्यापरी पूजतों या आम्ही भंगणाऱ्या मूर्ति !
खळ्यामध्यें बांधलेले बैल होवोनिया जागे
गळ्यांतील घुंगुरांचा ध्वनि कानीं येऊं लागे
आकृतींना दूरच्या त्या येऊं लागे रूप-रंग
हालचाल कुजबूज होऊं लागे जागोजाग.
काढ सखे, गळ्यांतील तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलीकडे उभे दिवसाचे दूत ! ३

होतें म्हणूं स्वप्न एक एक रात्र पाहिलेलें
होतें म्हणूं वेड एक एक रात्र राहिलेलें !
प्रकाशाच्या पावलांची चाहूल ये कानांवर
ध्वज त्याचे कनकाचे लागतील गडावर.
ओततील आग जगीं दूत त्याचे लक्षावधी
उजेडांत दिसूं वेडे ! आणि ठरूं अपराधी ४

नाशिक, १३–४–३६]

कोलंबसाचें गर्वगीत : : २

(जाति : माधवकरणी)

हजार जिव्हा तुझ्या गर्जुं दे प्रतिध्वनीनें त्या
समुद्रा, डळमळुं दे तारे !
विराट वादळ हेलकावुं दे पर्वत पाण्याचे
डळूं दे दिशाकोन सारे ! १

ताम्रसुरा प्राशून मातुं दे दैत्य नभामधले
दडूं द्या पाताळीं सविता
आणि तयांची ही अधिराणी दुभंग धरणीला
कराया पाजळुं दे पलिता ! २

कीं स्वर्गांतुन कोसळलेला, सूड—समाधान
मिळाया प्रमत्त सैतान
जमवुनि मेळा वेताळांचा या दर्यावरती
करी हें तांडव थैमान ! ३

पदच्युता, तव भीषण नर्तन असेंच चालूं दे
फुटूं दे नभ माथ्यावरती
आणि तुटूं दे अखण्ड उल्का वर्षावत अग्नी
नाविकां ना भय वा भीती ! ४

सहकाऱ्यांनो, कां ही खन्ती ? जन्म खलाशांचा
झुंजण्या अखण्ड संग्राम
नक्षत्रापरि असीम नीलामधें संचरावें
दिशांचें आम्हांला धाम ! ५

काय सागरीं तारुं लोटलें परताया मागें ?
असे का हा अपुला बाणा ?
त्याहुन घेऊं जळीं समाधी सुखें, कशासाठीं
जपावें पराभूत प्राणा ! ६

कोट्यवधी जगतांत जिवाणू जगती अन् मरती
जशीं तीं गवताचीं पातीं,
नाविक आम्ही परन्तु फिरतों सात नभाखालीं
निर्मितों नव क्षितिजें पुढतीं ! ७

मार्ग आमुचा रोधूं शकती ना धन, ना दारा
घराची वा वितभर कारा !
मानवतेचें निशाण मिरवूं महासागरांत
जिंकुनी खंड खंड सारा ! ८

चला उभारा शुभ्र शिडें तीं गर्वानें वरती
कथा या खुळ्या सागराला
" अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा
किनारा तुला पामराला ! " ९

नाशिक, १९३६]

टिळकांच्या पुतळ्याजवळ— : : ३

(जाति : द्राक्षकन्या)

पुळणींत टेकलें माथें श्रांत अधीर,
दर्यावर होता वाहत मंद समीर,
काजळले होते गगनाचे कंगोरे,
कल्लोळत अन्तरिं कांहिं तरी काहूर ! १

उद्दाम निराशा करि तांडव हृदयांत,
घोंगावें वादळ जेवीं जीर्ण गडांत
सांदींत बसूनी रातकिड्यांची सेना
निज आक्रोशानें निनादवी घन रात ! २

तों वळले डोळे न कळत बाजुस वरती,
दृष्टींत डोंगरापरी भरे ती मूर्ती,
क्षण एक आंतला शांत गल्बला झाला,
ओसरतां वारा जशी स्थिरावी ज्योती. ३

ती कणखर मूर्ती धीट मराठी थाट
आदळतो जीवर अजून पश्चिम—वात
ती अजिंक्य छाती ताठर अन् रणशील
जी पाहुनि सागर थबके, परते आंत ! ४

कंगाल खोपटीं कोळ्यांचीं पायाशीं
वर असीम गगनीं नक्षत्रांच्या राशी,
तमलांछित सागर पसरे या बाजूस,
उन्मत्त गोपुरें दूर टेकडीपाशीं ! ५

तें होतें जीवित—हातीं धरुनि हताश
खळखळती ज्यांवर दृढ पोलादी पाश,
ध्वज चढवायाची एक अदम्य मनीषा
तें होतें जीवित—अन् हा जीवितभास ! ६

कण क्षुद्र घेउनी सुखदु:खांचे हातीं,
बेहोष धांवतो जीवनमार्गावरती,
पर्णापरि वाऱ्यावरती हलतो, डुलतो
जों धुळींत लाभे अखेरची विश्रांती ! ७

हें जीवन कसलें, ही मरणांची माला,
मासोळी झटते तोडायास गळाला,
दर्यावर वाहे दुभंगलेली नाव
क्षण खालीं, वरतीं, क्षणांत आणि तळाला ! ८

मुंबई, १९३६]

हिमलाट : : ४

(जाति : द्राक्षकन्या)

हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली !
मुखिं पिळून मद्यास्तव द्राक्षांचे घोस
पाडीत मळे मोत्यांचे चरणीं ओस
उद्दाम धावते करित दुभंग धरेस
करकरां पांखरें रगडी दांताखालीं
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली ! १

श्रीमंत महालीं तिथें हिला ना थारा
मखमाली दुलया देती मधुर उबारा
डोकावुन पळते कांपत हीच थरारा
हो काय दरारा कनकाचा भयशाली
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली ! २

पाहून परंतु कुठें कुडाचीं खोपीं
कंगाल कांबळीं टाकुन गेले झोंपी
शेंकडों कवाडें ! वाट जावया सोपी
कडकडून पडते तेथें लांव भुकेली
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली ! ३

ज्योतींतुनि धांवत या तेजःकण सारे
या यज्ञांतिल अन् सरणांतील निखारे
रे ढाळ नभा, तव ते ज्वालामय तारे
पेटवुं द्या वणवा कणाकणांत मशाली
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली ! ४

नाशिक, १९३६]

बळी :: ५

(गझल : देवप्रिया)

दूर देशीं राहिलेलें दीन त्याचें झोपडें !
बापुडा अन् आज येथ पायवाटेला पडे !
शोधण्याला भाकरीचा घांस आला योजनें
आणि अंतीं मृत्युच्या घांसांत वेडा सांपडे ! १

लाज झांकाया कटीला लावलेलीं लक्तरें
अन् धुळीनें माखलेलें तापलेलें कातडें !
आर्त डोळ्यांतून सारीं आटलेलीं आंसवें
आंत दावाग्नीच पेटे ओढ घेई आंतडें ! २

झांकल्या डोळ्यांस होती भास, दोहीं लेंकरें
हात घालोनी गळ्याला ओढती खोप्याकडे—
नादला झंकार कानीं कंकणाचा कोठुनी
काळजाला तो ध्वनी भिंगापरी पाडी तडे ! ३

भोंवतीचे उंच वाडे, क्रूरतेनें हांसती
मत्त शेजारून कोठें आगगाडी ओरडे !
आणि चक्रें चाललीं तीं—हो महालीं गल्बला
चाल्लाही प्राण याचा पापणी खालीं पडे ! ४

थांबल्या त्या हालचाली, थांबलें काळीज हो
आणि माशांचा थवा मुद्रेवरोनि बागडे !
ना भुकेचा यापुढें आक्रोश पोटीं चालणें
याचनेचे दीन डोळे बंद झाले यापुढें ! ५

यापुढें ना स्वाभिमाना लागणें आतां चुडा
अंतराला आसुडाचे घाव माथीं जोखडें !
मानवाच्या संस्कृतीची काय लागे ही ध्वजा
तीस कोटी दैवतांच्या कीं दयेचें हें मढें ? ६

मूक झालेल्या मुखानें गर्जतें का प्रेत हें
घालिती हे बंद डोळे का निखाऱ्याचे सडे ?
अन् अजूनी हांसती उन्मत्त हो प्रासाद ते
वेग--वेड्या वाहनांचा घोष ये चोहींकडे ! ७

भेकडांनो, या इथें ही साधण्याला पर्वणी
पेटवा येथें मशाली अन् झडूं द्या चौघडे !

मुंबई, १९३७]

पृथ्वीचें प्रेमगीत :: ६

(वृत्त : सुमंदारमाला)

युगामागुनी चाललीं रे युगें हीं
करावी किती भास्करा ! वंचना
किती काळ कक्षेंत धावूं तुझ्या मी
कितीदां करूं प्रीतिची याचना ! १

नव्हाळींतले ना उमाळे, उसासे
न ती आग अंगांत आतां उरे
विझूनी अतां यौवनाच्या मशाली
उरीं राहिले काजळी कोपरे ! २

परी अंतरीं प्रीतिची ज्योत जागे
अविश्रांत राहील अन् जागती;
न जाणें, न नेणें कुठें चाललें मी
कळे तूं पुढें आणि मी मागुती ! ३

दिमाखांत तारे नटोनी थटोनी
शिरीं टाकिती दिव्य उल्का—फुलें
परंतू तुझ्या मुर्तिवांचून देवा,
मला वाटतें विश्व अन्धारलें ! ४

तुवां सांडलेले कुठें अंतराळीं
वेंचूनिया दिव्य तेजःकण
मला मोहवाया बघे हा सुधांशू
तपाचार स्वीकारुनी दारुण. ५

पिसारा प्रभेचा उभारून दारीं
पहाटें उभा शुक्र हा प्रेमळ

करी याचना प्रीतिची लाजुनी लाल
  होऊनिया लाजरा मंगळ. ६

निराशेंत संन्यस्त होऊन बैसे
  ऋषींच्या कुळीं उत्तरेला ध्रुव
पिसाटापरी केस पिंजारुनी हा
  करी धूमकेतू कधीं आर्जव ! ७

परी भव्य तें तेज पाहून पूजून
  घेऊं गळ्यांशी कसे काजवे !
नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बळांचा
  तुझी दूरता त्याहुनी साहवे ! ८

तळीं जागणारा निखारा उफाळून
  येतो कधीं आठवानें वर
शहारून येतें कधीं अंग, तूझ्या—
  स्मृतीनें उले अन् सले अंतर ! ९

गमे कीं तुझ्या रुद्र रूपांत जावें
  मिळोनी गळां घालुनिया गळा
तुझ्या लाल ओठांतली आग प्यावी
  मिठीनें तुझ्या तीव्र व्हाव्या कळा ! १०

अमर्याद मित्रा तुझी थोरवी अन्
  मला ज्ञात मी एक धूलीकण
अलंकारण्याला परी पाय तूझे
  धुळीचेंच आहे मला भूषण ! ११

१९३७]

अहि-नकुल : : ७

(जाति : द्राक्षकन्या)

ओतीत विखारी वातावरणीं आग
हा वळसे घालित आला मंथर नाग
मधुनीच उभारी फणा करी फूत्कार
ये ज्वालामुखिला जणूं अचानक जाग ! १

कधिं लवचिक पातें खड्गाचें लवलवतें,
कधिं वज्र धरेवर गगनांतुन कडकडतें,
कधिं गर्भरेशमी पोत मधें जरतार,
प्रमदेचें मादक वस्त्र जणूं सळसळतें ! २

मार्गावर याच्या लवत तृणाचीं पातीं
पर्णावर सुमनें मोडुनि माना पडती
थरथरतीं झुडुपें हादरती नववेली
जणुं गुलाम सारे या सम्राटापुढतीं ! ३

चालला पुढें तो—काय ऐट ! आनंद !
अग्नीचा ओघळ ओहळतो जणुं मंद, .
टाकली यमानें कट्यार वा कनकाची
चालली बळींचा वेध घेत ही धुंद ! ४

वा तांडव करितां सोम प्राशुनि काली—
रक्तांत नाहली, शिरमुंडावळ भालीं,
थयथया नाचतां नरड्यांवर प्रेतांच्या,
हें कंकण निखळुनि पडलें भूवर खालीं ! ५

चालला पुढें तो लचकत मुरडत मान,
अवतरे मूर्तिमान् मल्हारांतिल तान !
चांचल्य विजेचें, दर्याचें गांभीर्य
चालला मृत्युचा मानकरीच महान ! ६

हां थांब ! कुणाची जाळिमधें चाहूल,
अंगार-कणापरि नयन कुणाचे लाल,
आरक्त ओंठ ते ध्वजा जणूं रक्ताच्या
रे नकूल आला ! आला देख, नकूल ! ७

थबकलाच जागीं सर्प घालुनि वळसा,
रिपु समोर येतां सोडुनि अन् आडोसा,
भूमीस मारुनी मागें तीव्र तडाखा,
घे फणा उभारुन मरणाचा कानोसा ! ८

पडलीच उडी ! कीं तडितेचा आघात !
उल्केपरि तळपत कण्यांत घुसले दांत,
विळख्यांवर विळखे कसून चढवी सर्प,
फुंफाट करी अन् पिशापरी त्वेषांत ! ९

रण काय भयानक, लोळे आग जळांत!
आदळती, वळती, आवळती क्रोधांत;
जणुं जिंकायासी गगनाचें स्वामित्व
आषाढघनांशीं झुंजे वादळवात! १०

क्षणिं धुळींत गेली वहात ती विषधार,
शतखंडित झालें तें गर्वोन्नत ऊर,
विच्छिन्न तनूंतुनि उपसुनि काढुनि दांत
वाऱ्यापरि गेला नकुल वनांतुनि दूर! ११

संग्राम सरे, रक्तांचे ओघळ जाती
आनंदें न्हातीं त्यांत तृणाचीं पातीं,
पिंजून कापसापरी पडे तो नाग,
ते खंड गिळाया जमले कीटक भोंतीं! १२

पुणें, १९३८]

क्रांतीचा जयजयकार : : ८

(अन्नत्याग करून मृत्यूच्या दारांत पाऊल टाकतांना राजबंद्यांच्या ओंठांवर असलेंच गाणें स्फुरलें नसेल काय ?)

(जाति : मिश्र चंद्रकांत)

गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार
अन् वज्रांचे छातीवरती घ्या झेलून प्रहार !
खळखळूं द्या या अदय शृंखला हातापायांत
पोलादाची काय तमा मरणाच्या दारांत ?
सर्पांनो, उद्दाम आवळा कसूनिया पाश
पिचेल मनगट परी उरांतिल अभंग आवेश
तडिताघातें कोसळेल का तारांचा संभार
कधींही तारांचा संभार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्ज़ा जयजयकार ! १

क्रुद्ध भूक पोटांत घालुं द्या खुशाल थैमान
कुरतडुं द्या आंतडीं, करूं द्या रक्ताचें पान
संहारक काली, तुज देती बळीच आव्हान
बलशाली मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान
मृत्युंजय आम्ही ! अम्हांला कसलें कारागार ?
अहो, हें कसलें कारागार ?
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! २

पदोपदीं पसरून निखारे आपुल्याच हातीं
होउनिया बेहोष धांवलों ध्येयपथावरती
कधिं न थांबलों विश्रांतीस्तव, पाहिलें न मागें
बांधुं न शकले प्रीतिचे वा कीर्तीचे धागे
एकच तारा समोर आणिक पायतळीं अंगार
होता पायतळीं अंगार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! ३

श्वासांनो, जा वायूसंगें ओलांडुन भिंत
अन् आईला कळवा अमुच्या हृदयांतिल खंत
सांगा "— वेडीं तुझीं मुलें हीं या अंधारांत
बद्धकरांनीं अखेरचा तुज करिती प्रणिपात
तुझ्या मुक्तिचें एकच होतें वेड परी अनिवार
तयांना वेड परी अनिवार— "
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! ४

नाचवितां ध्वज तुझा गुंतले शृंखलेंत हात
तुझ्या यशाचें पवाड गातां गळ्यांत येतात
चरणांचें तव पूजन केलें म्हणुनि गुन्हेगार
देतां जीवन-अर्घ्य तुला ठरलों वेडेपीर
देशिल ना पण तुझ्या कुशीचा वेड्यांना आधार
आई, वेड्यांना आधार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! ५

कशास आई, भिजविसि डोळे उजळ तुझें भाल
रात्रीच्या गर्भांत उद्यांचा असे उष:काल
सरणावरतीं आज आमुचीं पेटतांच प्रेतें
उठतिल त्या ज्वालांतुन भावी क्रांतीचे नेते
लोहदंड तव पायांमधले खळाखळा तुटणार
आई, खळखळा तुटणार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! ६

आतां कर ओंकारा ! तांडव गिळावया घांस
नाचत गर्जत टाक बळींच्या गळ्यावरी फांस
रक्तमांस लुटण्यास गिधाडें येउं देत क्रूर
पहा मोकळें केलें आतां त्यासाठीं उर
शरिरांचा कर सुखेनैव या सुखेनैव संहार
मरणा, सुखेनैव संहार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! ७

पुणें, १२–७–३९]

मूर्ति-भंजक : : ६

(छंद : जीवनलहरी)

जगाचा गलबला जगांत सोडून
प्रेमाचीं मृणाल— बंधनें तोडून—
होता तो भ्रमिष्ट भ्रमत एकला
नादांत अगम्य टाकीत पावलां !
वर्तलें नवल डोंगरकपारीं
गवसे प्रतिमा संगमरवरी !
हर्षाचा उन्माद आला त्या वेड्याला
घेऊन मूर्ति ती बेहोष चालला,
आढळे पुढती पहाड उभार
वेड्याच्या मनांत कांहीं ये विचार.
थांबवी आपुला निरर्थ प्रवास,
दिवसामागून उलटे दिवस—
आणिक अखेरीं राबुन अखण्ड
वेड्यानें खोदलें मंदिर प्रचण्ड.
चढवी कळस घडवी आसन,
जाहली मंदिरीं मूर्त ती स्थापन !
नंतर सुरू हो वेड्याचें पूजन !
घुमतें कड्यांत नर्तन गायन !
रान अन् भोंतींचें स्फुंदतें सकाळीं.
ठेवी हा वेलींना ना फुल ना कळी !

विचारी आश्चर्यें तृणाला ओहळ
' कोण हा हिरावी रोजला ओंजळ ? '
परंतु मूर्त ती बोलेना हलेना
वेड्याचें कौतुक कांहींही करीना !

सरलें गायन सरलें नर्तन.
चालले अखेरीं भीषण क्रंदन !
पडून तिच्या त्या सुंदर पायाशीं
ओरडे रडे तो उपाशीं तापाशीं !

खुळाच ! कळे न पाषाणापासून
अपेक्षा कशाची उपेक्षेवांचून !
वैतागे, संतापे, अखेरीं क्रोधानें
मूर्तीच्या ठिकऱ्या केल्या त्या भक्तानें !

रित्या त्या मंदिरीं आतां तो दाराशीं
बसतो शोधत कांहींसें आकाशीं.
वाटेचे प्रवासी मंदिरीं येतात.
आणिक शिल्पाची थोरवी गातात.

पाहून परंतु मोकळा गाभारा
पाषाणखंडांचा आंतला पसारा—
त्वेषानें बोलतो जातांना रसिक
'—असेल चांडाळ हा मूर्तिभंजक !—'

१९४१]

ताजमहाल : : १०

(जाति : भूपतिवैभव)

वर पूर्ण चंद्रमा पसरी माया-जाल
वसुधेच्या वदनीं लहरे हास्य सलील
तें समूर्त होउन तीरावर यमुनेच्या
हिमशुभ्र उभा हा संगमरवर विशाल ! १

कुणि देवदूत वा फुलवुनि पंख फुलांचे
तीरावर बसला मोजित कण शतकांचे
दे सुवर्ण-पूजक जनतेला संदेश
'—धन एकच आहे जगतीं अमर कलेचें—' २

कीं कालिंदीवर करण्याला जल-केली
कुणि यक्षलोकिंची रूपगर्विता आली
ती नितळ दर्पणीं पाही
निज लावण्याची उसासलेली वेली ! ३

वा काव्य मनोहर, हो रचनेंत बहार
यमकांपरि गमती भव्य समान मिनार
वर विहग कल्पना कलानंद बेहोष
तळिं समाधिस्थ हो पण कारुण्य अपार ! ४

पुनवेच्या अथवा सुधाशयावर शान्त
जल-विहार करुनी राजहंस विश्रान्त !
चंद्रिका-मधूनें भरे धरेचा पेला
हा तरंग मोत्यापरी तरारे त्यांत ५

जें घुमलें स्फुरलें असंख्यशा हृदयांत
प्रीतीचें उज्ज्वल उन्मादक संगीत

मधुगीतांची त्या कीं मंजूळ लकेर
चालली युगांतुन एका अन्य युगांत ! ६

कीं ब्रह्मांडाच्या अथाग या कासारीं
ग्रह-नक्षत्रांचीं फुललीं कमलें सारीं
भू-पद्माच्या या एक पाकळीवरती
हा थेंब दंवाचा बिलसे विमल रुपेरी ! ७

हा अमर मानवी प्रतिभेचा शृंगार !
तो उन्मन होता अथवा रचनाकार
स्वप्नांत पाहिला इंद्र-महाल उठोनी
या धवल शिलेंतुन करी स्वप्न साकार ! ८

कीं असत्य केवळ प्रणयाचें प्राचीन !
नसलेलें दैवत, मंदिर मात्र महान
वर उदात्ततेचे हे स्वर्गीय मनोरे
दडलेली खालीं देहलालसा हीन ! ९

कामान्ध शहांचे सजवायास पलंग
अपराध एकला ज्यांचा स्त्रीत्व अपंग
ओढल्या किती त्या रमणी राणिवशांत !
तो असे अनात्मा, नाहीं मदन अनंग ! १०

शत अनामिकांचें त्या हें कबरस्तान
त्या अबल-आसवांचें हें करुणनिधान
मखमली उशीपरि अवघें जीवित-कार्य
हो मृदुल मंचकावर ज्यांचें बलिदान ! ११

१९४३]

टीपा

गेली ज्योति विझोनिया

स्थंडिल : यज्ञासाठीं केलेला मातीचा ओटा. हा साधारणतः एक हात चौरस व चार अंगुळें उंच असतो.

घूर्ण—घुमणारा. ?

नववधू

भरभरणें—घेरी आल्यासारखें वाटणें.

घनतमीं

अवस—पहाट, रात्र.

रुद्रास आवाहन

माधवराव पटवर्धन यांनीं या कवितेविषयीं पुढील मार्गदर्शन केलें आहे. ‘कडव्यांचा अनुक्रम पुढीलप्रमाणें घेऊन अर्थात भर पडेल : ४–३–२–१ अशा क्रमानें कडवीं वाचलीं तर कविता प्रभावी होते, तींत विलक्षण नवीन अर्थ गोचर होतो आणि ती न्यायतृष्णेच्या निराशेची शेवटली हृदय-भेदकच नव्हे तर ब्रह्माण्डविदारक आरोळी वाटते असा अनुभव आहे.

‘पूर्वि नरसिंह तूं’ हें कडवें ३ डिसें. १९२० रोजीं लिहिलें आहे. इतर कडवीं २६ नोव्हें. १९२० रोजीं लिहिलीं आहेत.

उडु–मक्षिका= उडु–नक्षत्र. नक्षत्ररूपी माशा.

दिग्गज—पृथ्वीच्या आठ दिशांस हत्ती असून त्या अष्ट दिग्गजांनीं पृथ्वी उचलून धरली आहे अशी पौराणिक कल्पना आहे.

करटि—करवंटी.

रिकामे मधुघट

कोरांटी—एक फुलझाड. तें ३।४ हात उंच असतें. त्याच्या सर्वांगास कांटे असतात. फुलास वास नसतो. फुलें पांढरीं, तांबडीं, पिवळीं, निळीं अशीं विविध रंगांचीं असतात. फुलांत मध फार असतो.

भलरी

सजण—प्रियकर, सखा.

इर्जिक—पेरणी, काढणी, मळणी, या वेळीं पुष्कळ गडी कामाला लावतात. त्या गड्यांना न्याहारी, जेवण आणि संध्याकाळीं मोठें जेवण देतात. अशा अन्नरूपानें दिलेल्या मोबदल्यास इर्जिक म्हणतात.

शांतिस्थान

विंझणवारा—(व्यजन–पंखा–विंझण) आल्हाददायक वारा.

वंशतरु—वेळूचें झाड.

गवतुन—गवताळणें–गवतानें झांकून जाणें.

डगरी—डगर—नदीच्या तीराची किंवा टेकडीची दरड.

फुलारी—फुलमाळी.

हीरक—हिरा, रत्न.

सुंदर हिरवे माळ

नवती—नवी पालवी.

सुढाळ—चांगल्या घडणीचा, सुरेख पाणीदार (मोती).

जोगवलेली—चांगलीं पोसलेलीं.

मानसमेघ

यक्षसंदेश—कालिदासानें मेघदूत नांवाचें अतिशय उत्तम काव्य लिहिलें. त्या काव्यांत एका यक्षानें मेघाकरवीं आपल्या प्रिय पत्नीस संदेश पाठविला अशी भूमिका आहे.

उमेचें तेज—उमा (पार्वती) ही हिमालयाची मुलगी. तिनें शंकराची प्राप्ति व्हावी म्हणून उग्र तपश्चर्या केली आणि शेवटीं शंकरास (गिरीश) प्रसन्न केलें.

ऊर्वशी—पुरुदर्शनीं— पुरूरवा राजा हा सोमवंशाचा मूळ पुरुष. ऊर्वशी नांवाची अप्सरा देवानें शाप दिल्यामुळें स्वर्गांतून पृथ्वीवर पतन पावत असतां, तिला एका दैत्यानें पकडलें आणि तो तिला घऊन जाऊ

लागला. तेथें पुरूरवा आला. ऊर्वशीचें सौंदर्य पाहून तो मोहित झाला. ऊर्वशीस त्यानें दैत्यापासून सोडविलें. पुरूरव्याबरोबर ती राहूं लागली. पुढें ऊर्वशीनें घातलेल्या अटी पुरूरव्यानें मोडल्यामुळें ती परत जावयास निघाली. त्या वेळीं पुरूरव्यानें व्याकुल चित्तानें तिची याचना केली.

शुक—कंचनी— व्यासाचा पुत्र शुक. तो तपश्चर्या करीत असतां त्यास मोहिनी घालून त्याच्या तपश्चर्येची कसोटी पाहण्यासाठीं देवांनी रंभा नांवाची अप्सरा पाठविली होती. रंभेनें अनेकांस जिंकलें. परंतु शुकापुढें ती पराभूत झाली.

कंचनी—नर्तकी.

बोधिसत्त्व—सिद्धार्थ गौतम हा ज्ञानप्राप्तीसाठीं तपश्चर्या करीत असता त्याला पुन्हा राज्यांत परत नेण्यासाठीं, संसारमोहांत मग्न करण्यासाठीं राज-देवांगना आल्या, त्या पराभूत होऊन परत गेल्या. त्याच या मेघमालेच्या रूपानें येथें दिसत आहेत काय?

अंगारणें—(अंगार– आग) जळफळणें, धुमसणें.

मानदंड—कालिदासानें हिमालयास मानदंड म्हटलें आहे.

अश्रणी—(अशरीरिणी) देववाणी, आकाशवाणी.

दौल्याची दिवाळी

झिळमिळ—पगडीस लावलेला कलाबतूचा झुमका.

पोटभकाळी—उपासमारीनें पोटास पडलेली खळगी.

काळी—शेतीची जमीन.

भांगळणें—शेत निंदणें.

हेळ—पाण्यासाठीं खणलेला खोल झरा.

काम्बुरनं—पांधुरणीं.

गडणि—गडण– मैत्रीण, सखी. गडणि हें संबोधन आहे.

चांदण्यांतील हुरहूर

चुकूर—अस्थिर, चुकल्यासारखें.

रसिकांस

वायवी—वाऱ्यासारखें तरल.

अवगुंठन—ओढणी, बुरखा.

संगमोत्सुक डोह

प्रदोषसमय—सायंकाळ.

खेव—आलिंगन. **काषाय रंग**—भगव्या रंगाचा.

सर्वा खल्वियं माया

लवण—नदीचें वांकण, सखल जमीन.

मरीचि—किरण.

तेथें चल राणी

रात्रवितानीं—वितान— छत, मंडप, विस्तार.

अनिकेत—निराश्रित.

ताजमहाल

सुरधुनी—गंगा.

अजविलाप—रघुकुलांतील राजा अज यानें आपली पत्नी इंदुमती इच्या निधनप्रसंगीं केलेला विलाप.

पांडुर—पांढुरका.

जगत्किल्मिष—किल्मिष—दोष, पाप.

आई

प्रा. लागू यांनीं 'साहित्य-सुवर्ण' या पुस्तकांत ही कविता घेतांना ५ वें अीण ६ वें कडवें गाळलें आहे. आणि १-२-३-४ आणि ७ अशीं कडवीं घेऊन कविता संपादिली आहे. हा फरक त्यांनीं कवीच्या संमतीनें केला आहे. मधलीं दोन कडवीं गाळून राहिलेलीं पांच कडवीं लागोपाठ वाचलीं तर नाट्यगीत या दृष्टीनें कवितेंतील उत्कटता चांगली व्यक्त होते.

कुठार—कुऱ्हाड.

मांडवी—कवेंत—मिठीमध्यें, विळख्यांत.

खळभारमुक्त शेष—पृथ्वीवर पापकृत्याचा कहर गुदरला कीं, पृथ्वी डोक्यावर धारण करणाऱ्या शेषास त्याचा भार असह्य होतो. त्या दुष्टांचा नाश करून वीरपुरुष शेषाचा भार दूर करतात.

मिरास—वंशपरंपरा मिळणारी संपत्ति, वतनदारी.

खनाळ—गुहा, डोंगरकपार.

आनंदवनभुवन—रामदासांनीं महाराष्ट्रास उद्देशून हा शब्द योजिला आहे. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांत जें वातावरण निर्माण झालें त्याला उद्देशून रामदास म्हणतात :

बुडाला औरंग्या पापी.
म्लेंछसंहार जाहला,
मोडिलीं, मांडलीं क्षेत्रें.
आनंदवनभूवनीं

अखेरचें मागणें

रुस्तुमी—शौर्य, पराक्रम.

विद्रुम—पोवळयाचें झाड.

कादंबिनी—मेघमाला.

अखेरचें वंदन

'बंदिशाळा' नांवाच्या दीर्घकाव्यांतील हें एक गीत आहे. लहानपणीं बाप वारला आणि आई पराधीन होऊन मोलमजुरीनें पोट भरूं लागली. अशा स्थितींत संजीवास (या गीतांतील नायकास) योग्य तें वळण लागलें नाहीं. तो अशा अनाथ स्थितींतच वाईट संगतीनें बाळ गुन्हेगार ठरला. आणि बंदिशाळेंत त्याची रवानगी झाली. तेथें असतांना वाढत्या वयाबरोबर त्याला आपल्या हातून झालेल्या प्रमादांचा पश्चात्ताप झाला आणि बंदिशाळेंतून

मुक्त झाल्यावर आपल्या जीवनाची घडी नीट बसवावी असा त्यानें निश्चय केला. परंतु तो बाहेर आला त्या वेळीं त्याला समजलें कीं, बालवयांत अज्ञानानें जरी आपल्या हातून गुन्हा झाला, त्याबद्दल आपण शिक्षाहि भोगली, तरी समाजानें आपल्या कपाळावर 'गुन्हेगार' असा कायमचा शिक्का मारला आहे. आपण आपलें जीवित शुद्ध करण्यासाठीं कितीहि तळमळलों तरी "कावळ्यांचे जेविं थवे भ्रष्टल्या पिल्या" तशी आपली सर्वत्र हेटाळणी होत राहणार! संजीवास वाटे :

पोरपणामधिं चुकून घडलें असेल कांहीं पाप.
प्रायश्चित्तास्तव शिक्षेचें पुरें दिल्यावर माप.
एक वेळचा कैदी परि का माणुसकीला मुकला ?
पालवीस का मुकतें पुरतें जितें मनाचें झाड ?

परंतु त्याला शेवटीं असेंच आढळून आलें.

जिणें नव्हे हें, बंदिवास हा, जग हें बंदीशाळा! जीवनाचें शुद्धीकरण तर राहोच, पण पोटापुरतेंहि मिळविणें संजीवास अशक्य झालें. तो जाईल तेथें त्याची बालवयांतील गुन्हेगारी त्याचा घात करी. अशा स्थितींत भटकत असतां महायुद्धाचे वारे वाहूं लागले, आणि निराश्रित, निराधार, तिरस्कृत असे लोक लष्करांत भरती होऊं लागले. संजीवानेंहि शेवटीं तोच मार्ग स्वीकारला. कारण :

जिवावरी जो उदार झाला त्यास शिपायीबाणा
कां न सुचावा ज्यांत दाखला कुणी न पाहि पुराणा ?

पुन्हा त्याला बंदिशाळेंतून बाहेर आल्यापासून आईचाहि शोध लागला नव्हता. कुणासाठीं जीवजगवावा त्यानें ?

संजीव सैनिक झाला. त्याची फलटण विलायतेस जाण्यास निघाली. संजीव गाडींत बसला, गाडी सुरू झाली आणि :

तोंच अचानक संजीवाच्या दृष्टीं पडली जननी !

मायलेकरांची अशी ताटातूट झाली. दुसऱ्या दिवशीं संजीव बोटीवर उभा होता. मायभूमीचा किनारा हळूहळू दुरावत चालला;

नव्हती आशा कीं आईचें घडेल दर्शन फिरुन
रुद्ध जाहला कण्ठ तयाचा, आर्द्र लोचनें मिटलीं
जुळले गेले हातहि कांहीं ओठदळें पुटपुटलीं
' वंदन तुज मायभूमि ! हें अखेरचें
न कळे तव दर्शन कधिं फिरुन व्हायचें ! '

युगंधरांचें पालुपद

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाचा शेवट जसजसा जवळ येऊं लागला तसतसा ' युद्धोत्तर पुनर्घटना ! युद्धोत्तर पुनर्घटना ! ' ह्या विषयाचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतून ठळकपणानें होऊं लागला. विश्वचिंता वाहणाऱ्या महाभागांच्या तोंडीं ही जी शब्दसंहति घोळूं लागली ती जरी चालू युगाची असली तरी तिच्यामागील कल्पना नवीन नाहीं. नमुनेदार समाजरचना व राज्यव्यवस्था अस्तित्वांत येऊन, अखिल मानवजातीला शाश्वत सुखशान्तीचा लाभ घडावा हा हेतु प्रत्येक युगन्धराच्या अन्तःकरणांत घोळत आला आहे. ह्याच महान् कार्यासाठीं परमेश्वरानें ' संभवामि युगे युगे ' असें आश्वासन दिलें आहे. अशा रीतीनें इतके अवतार झाले असूनहि, अजून समाजरचनेची आदर्श सिद्धता होत नाहीं.

आम्ही मानव, बुद्धि हें आमचें वैभव; इतर प्राण्यांपेक्षा आमचा ह्या बाबतींत वरचढपणा, आम्ही आमचे अवघड प्रश्न बुद्धीच्या जोरावर सोडवूं शकतों. तथापि ह्याहि दृष्टीनें पाहूं जातां, आमच्या मार्गांतील धोंड बुद्धिबळानें बाजूला सरकेनाशी झाली कीं, " बरं तर ! आतां उद्यां आपली समरांगणांतच भेट " असा निर्वाणीचा मार्ग पत्करावा लागतो. प्रत्येक युगाला अशाच प्रकारें पाशवी शक्तीचा अंगीकार करावा लागला आहे. सारांश, बुद्धिसामर्थ्यांची शेखी मिरवतां मिरवतां पाशवी शक्तीची कांस धरावयाची आणि मग युद्धोत्तर पुनर्घटनेबद्दल विवंचना करावयाची. तेव्हां

साकल्यानें पाहूं जातां सर्व युगंधरांच्या अंतर्यामीं हेंच पालुपद घोळत असेल कीं :

जमेचि ना, घडेचि ना
कळेचि ना, पटेचि ना.

[कवीच्याच शब्दांत या कवितेची पार्श्वभूमि वर दिली आहे.]

स्वप्नाची समाप्ति

खिरणें—कमी होणें, विरून जाणें.

टिळकांच्या पुतळ्याजवळ

पुळणी—वाळूचें मैदान.

गोपुर—गांवाची वेस. सुंदर शिल्पकाम केलेलें देवळाचें प्रवेशद्वार.

अहि–नकुल

मंथर—संथ, रेंगाळत चालणारा.

तांडव करतां काली—पार्वतीलाच श्यामल वर्णामुळें काली म्हणतात. विश्वप्रलयाच्या वेळीं काली अतिशय भयंकर नृत्य करूं लागली. तेव्हां शंकरानें स्वतःचें शरीर तिच्या पायांखाली लोटलें. तें पाहिल्याबरोबर ती दचकली, तिनें जीभ चावली आणि नृत्य थांबविलें.